Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

800
6 25
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय, गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
पुस्तक संख्या 800 / 5 क (1)
पंजिका संख्या 63,308

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक समय तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

COMPILED

~~४२०/२२~~

४०७ / ५ क (1)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

22/२४४

४२०/१२३४

द्वितीयोऽध्यायः

महाभाष्यम्।

महर्षिपतञ्जलिप्रणीतम्

कैय्यटकृतव्याख्यासहितम्।

परिडतकृपारामशर्म्मणा स्वकीयतिमिरनाशकयन्त्रालये

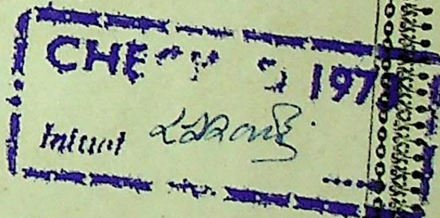
काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां

व्याकरणशास्त्रे लब्धप्रतिष्ठेन

त्रिपाठिपं० भगवत्प्रसादशर्म्मणा

संशोधयित्वा

प्रकाशितम्।

काश्याम्

सम्बत् १९४६

यह पुस्तक पण्डित कृपाराम शर्मा की दूकान पर मिलेगी।

प्रथम बार १०००

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म् ।

ला० संख्या ———— पंजिका संख्या 22/284

पुस्तकों पर सर्वप्रकार की निशानियां लगाना अनुचित है।

कोई विद्यार्थी पन्द्रह दिन से अधिक पुस्तक नहीं रख सकता।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

43,302

ॐ नमः परमात्मने॥ समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ विधिरिति कोयं शब्दः। विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारः। विधीयते विधिरिति। किं पुनर्विधीयते। समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च । किं पुनरयमधिकार आहो स्वित् परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उप-

---

ओं नमः परमात्मने॥ समर्थः पदविधिः। विधिरिति कोयं शब्द इति। अर्थानिश्चयात् संदेहे सति प्रश्नः। किं भावसाधन उत कर्मसाधनः तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी । इतरत्र शेषषष्ठी । तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय । येत्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षे ऽर्थभेदाच्छब्दभेद मारोप्य क इति प्रश्नः। विपूर्वादिति । विधविधानइत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं विपूर्वाद्धाञ इत्युक्तम् । स्वरे चानयोर्भेदः । इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात् किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम्। विधीयतइति। वाक्यदर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। किं पुनरिति। कार्यविशेषस्येहानिर्देशात् प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणकार्यविशेषान् पर्यालोच्याह। समास इति। अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वात् मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् पश्चान्निर्देशः कृतः। तत्र समासशब्देन संज्ञा वोच्यते पदसमुदायो वा संज्ञी । विभक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते। एवं हि पदविधिर्भवति। अथाप्येकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसम्बन्धेन यासां विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेण युक्तइति तद्विभक्तीनां नेर्विश इति तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव। तथा चोक्तम्। निरपि पदं विशिरपि पदमिति। तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवति। यथोक्तम्। सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्मेति। कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति। किं पुनरिति। नन्वधिकारेस्मिन् पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम्। उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात्। तस्मात् पदविधिग्रहणात् परिभाषात्वनिश्चयात् संशयानुपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम्। परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम्। अधिकारपक्षेपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति। कः पुनरिति। अन्योत्र प्रष्टा विज्ञेयः। आद्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम् । अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते। अधिकारः प्रतियोगमिति स्वरूपे पृष्टे प...ख्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा । प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे सति स्वरयितव्यम् । परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यम् । तथेदमपरं द्वैतं भवति । एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहितो भवति । विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति। समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति । क्वान्यत्र । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । इसुसोः सामर्थ्ये, न चवाहाहैवयुक्ते इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेतयेवं सूत्र-

---

नं तद्द्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते । परिभाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्रयत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रदेशान्तरेषु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिःप्रकार इति । यथा द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समुपस्थितयोरिति । कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन् वा गौरवमिति प्रश्नः । स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणेन युक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्दिष्टः यथा श्वेतो गुणः श्वेतते इति । पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति । सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा-कर्तव्येत्यर्थः । अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते । द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानम् । एकार्थीभावइति। यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वाप्रधानार्थोपादानाद्द्वार्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा। समास एक इति । तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात् । तत्रेति । एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिका

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मभिन्नतरकं भवति। एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते। क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते। अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वेति। कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण्, समर्थादिति। ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति। सत्यं गम्यते। उत्पन्ने तु प्रत्यये। स एव तावत्समर्थादुत्पाद्यः। अथ समर्थग्रहणं किमर्थम्। वक्ष्यति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते। कष्टश्रितो नरकश्रित इति। समर्थग्रहणं किमर्थम्। पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम्। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। उपादा-

---

र इति तृतीयः। एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः। अभिन्नतरकमिति। उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणे ऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात्। भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात्। व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात् प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते। तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणाद्दोषाभावः। विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात् क्वचित् तृतीयया योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेपि न दोषः। परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति। एकार्थीभावे चेहाश्रितेन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः। समर्थानामिति। घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात् तद्धित उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसङ्गात्। कर्मण्यणिति। पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम्। त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः। ननु चेति। यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात् ततो समर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः। स एव तावदिति। यथा समासादयो ऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम्। यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्यपदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव। अथेति। प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः। यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतो ऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वाद् अस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते। समस्यत इति। यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते। तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः। प्रक्रियायां क्रियतइति समस्यतइत्युक्तम्। पश्येति। असति सूत्रे द्वितीयान्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नविकल:। शङ्कुलाखण्ड:। किरिकाण:। समर्थग्रहणं किमर्थम्। त्वं तिष्ठ शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन। किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो विषाणमिव उपलेन। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै:। गोहितम्। वृषभहितम्। अश्वहितम्। समर्थग्रहणं किमर्थम्। सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय। पञ्चमी भयेन। वृकभयं दस्युभयं चोरभयम्। समर्थग्रहणं किमर्थम्। गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्तायज्ञदत्तस्य। षष्ठी। सुबन्तेन समस्यते। राजपुरुष:। ब्राह्मणकम्बल:। समर्थग्रहणं किमर्थम्। भार्या राज्ञ: पुरुषो देवदत्तस्येति। सप्तमी शौण्डै:। अक्षशौण्ड: स्त्रीशौण्ड:। समर्थग्रहणं किमर्थम्। कुशलो देवदत्त: अक्षेषुशौण्ड: पिबति पानागारे। अथक्रियमाणेपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रितइति। न वा भवति महाकष्टश्रित इति। भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं

मात्रं श्रितादिभि: समस्येताविरोधात्। एकार्थीभावाभावेपि वचनात् समाससंज्ञा स्यात्। अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। विध्यर्थत्वसम्भवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेध: कर्तव्य एव स्यात्। एकार्थीभावाभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसम्बन्धिनं प्रति योग्यताहानादिभक्तय: स्युरेव। खण्डो धावतीति। तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समास: स्यात्। महत् कष्टमिति। अस्येवात्र अयणक्रियता सामर्थ्यमिति प्रश्न:। यद्यत्र कष्ट श्रितशब्दयो: समास: स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात्। अथापि त्रयाणां पदानां समास: स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदन स्यात्। अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयो: समास: य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति अत्राहीने द्वितीयेति स्वरो भवति तत्र स एव समासस्येत्यनेन तथापि महारण्यातीत इत्यत्र स्वरो भिद्यते। महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वर: त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्द: समासस्वरेणान्तोदात्त: स्यात्। यथा पूर्वशालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्त:। अन्ये त्वाहु:। त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयो: परस्परसंबन्धाभावात् पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् ततश्चात्वं न स्यात्। अहीनेति द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत। न वा भवतीति। यथा भार्या राज्ञ: पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो नैवमिहेति भाव:। भवति यदेति। श्रितशब्दमनपेक्षमाणयो: परस्परापेक्षायां महत्कष्टयो: समासे कृते श्रि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति कष्टत्कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति किं द्वयोराहोस्विद्बहूनाम् । बहूनां कस्मान्न भवति । सुप्सुपेति वर्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकादिति वर्तमाने ऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये । यावति परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति तावतः समासेन भवितव्यम् । द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु । द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

तच्छब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वं श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुप्सुपेति वर्तत इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिस्तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् श्रितेन समासाभावः । प्रत्ययस्य सुबन्तसमुदायस्य च संचिस्कीर्षितस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोतिक्रान्त एव भवतीति । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोयम् । हत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति । यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिस्तेन प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते । यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति । इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । यद्येषा समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत । देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य पुत्र इति । किं तर्ह्यन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं चिदित्येषोर्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोर्थो गम्यते । अतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् । यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ।

विरोधात् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशति । तदुक्तम् । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति । किमोदन इति । केषां शालीनां किं कलमानामथ रक्तानां शालीनामन्येषां वौदन इति प्रश्नः । सक्त्वाढकमिति आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः । अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैषेति । गुर्वपेक्षयात्र षष्ठी संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते । वाक्यवत् साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति । अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिः कालकमिति षत्वं न भवति समानाधिकरण-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादीनामिति। न वक्तव्यम्। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति। नासौ जातु चित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। इदं तर्हि प्रयोजनम्। असत्यसमर्थसमासो नञ्समासोगमकः तस्य साधुत्वं माभूत्। अकिं चित्कुर्वाणम्। अमाषं हरमाणम्। अगाधादुत्सृष्टमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अवश्यं कस्य चिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम्। असूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति। सुडनपुंसकस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैवासमर्थसमा-

---

ससमर्थवदिति वचनात्। एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात्। स एवाह। वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति। सविशेषणानामिति। वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादिभवत्येव। पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः। न न्यायसिद्धत्वात्। इह समानार्थेनेति। वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः। महत्कष्टश्रित इति। यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम्। न ब्रूम इति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वञ्च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत्। महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। न नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किंचिदकुर्वाणं माषमहरमाणं गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः। असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्य या सत्तयेत्यसामर्थ्यम्। अपुनर्गेयाइति। पुन र्न गेया इति गानेन नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन। अश्राद्धभोजीति। भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन। श्राद्धे भोजननिषेधावगमात्। अनपुंसकस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः। असमर्थनञ्समासानां केषां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन । अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते । किं समर्थं नाम । पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् *। पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते । क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति । किमुच्यते पृथगर्थानीति । यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते । राजपुरुष इति च स एव । नापि ब्रूमो ऽन्यस्यानयनं भवतीति । क्व-

---

चित् साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पर्युदासेपि ह्यत्र न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव । अथ क्रियमाणेपीति । अबुधबोधनार्थं करणेभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं तावत् सामर्थ्यं दर्शयति । परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथगर्था येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथ वान्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम् । समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । क्व पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः । राज्ञः पुरुष इति । राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते । पुरुषइत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठोविधीयमानत्वाद् प्राधान्य मापन्नोभिधीयतेवृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावात् षष्ठी निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये । किमुच्यत इति । एवं वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यदेक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोपि नास्ति । नापि ब्रूमइति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्वेकार्थीभावकृतो विशेषः। सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर इति। सुबलोपो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। व्यवधानं भवति वाक्ये। राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति। नैत एकार्थीभावकृता विशेषाः। किं तर्हि वाचनिकान्येतानि। आह हि

वाक्ये पृथगर्थत्वेपि पदानामाकाङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः। वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयतइति कुतोऽन्यस्यानयनम्। न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता। यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थौ भिद्यते तथेहापीत्यर्थः। सुबलोप इति। एकार्थीभावाभावकृतोपि विशेष एकार्थीभावकृत एवोच्यते। सन्निधानासन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययियिषितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात् स्वाभाविकी सुपोनिवृत्तिः सैव शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपोभावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानुमानं वाक्यसमासयोः। व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्ये ऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः। समासे तु नियतपौर्वापर्यः स चार्थाभेदनिबन्धनः। यथा कर्क इति प्रयोक्तव्ये र्कक इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्त गामभ्याजेति। तदभेदे न दृश्यते यथा घट इति। अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वे अपि पदे नित्स्वरेणाद्युदात्ते। राजपुरुष इति समासान्तोदात्तः। वाचनिकानीति। वचनैनैवं भूतानामन्वाख्यानाद्व्यभिचारान्नानुमानं सुबलोपादिकमर्थाभेदस्येत्यर्थः। यथा पयः पयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने। तथा राजा पुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात्। अर्थाभेदे च सुबलोपो दृष्टः यथा वर्षासुजः गोषुचर इति। तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते। अन्तादी आद्यन्तौ जातपुत्त्रः पुत्त्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति। नहि भवति च खदिरश्च धव इति। ऐकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये। तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्निति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगवान्सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः। संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग इति। संख्याविशेषो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुषः इति। समासे न भवति राजपुरुष इति। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम्। अर्थरूपमेवंजातीयं येनात्र विशेषो न गम्यतइति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यादत्र विशेषो न गम्यतइति। इह तस्य विशेषो गम्येत। अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति। व्यक्ताभिधानं भ-

---

अर्थाभेदे च स्वरभेदः कर्तवै अन्वेतवै इति अन्तश्च तवै युगपत् तवैचान्तश्च युगपदित्यत्र स्वरः। संख्याविशेष इति। वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वात् संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति। संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। यथोक्तम्। यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति। अथ वा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या। तदुक्तम्। भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते। अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते इति। क्व चित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः। तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम्। शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः। तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः। तदसान्निध्यादिति। लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः। ननु चेति। नहि विद्यमानेर्थे लुकमाचार्योन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात् स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यतइत्यर्थः। अर्थकृतेनेति। प्रत्याययियिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात्। अर्थरूपमिति। अर्थस्वभावः। एतदुक्तं भवति। संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा तु वृत्तिः। गोपुचर इति। गोषुचरः कुक्कुट उच्यते। एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वति वाक्ये । ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति, संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति । एषोऽप्यविशेषः । भवति हि किंचिद्वाक्ये ऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम् । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्द्धम् । अथ वा योऽसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति । एषोऽप्यविशेषः । समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । चयोगो भवति वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति । क्व स्वचयोगः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति । समासे न भवति । राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति स्वामिचयोगः देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति समासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति ।

ति स सर्वोऽसावविशेषेणोच्यते। जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः । यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते वर्षासुज इति। इन्द्रगोपः । अत्राप्येकस्मिन्नप्यृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते नत्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयतइत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्रालुक् । लिङ्गविशेषस्यापि क्व चिद्वृत्तावुपादानं कुमारीपुत्त्र इति । क्व चित्त्यागः । कुक्कुटाण्डं मृगमांसमिति । वाक्येपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति । ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाभाव इत्येवंपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम् । कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः। एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषो ऽव्यक्ताभिधानमुच्यते। एषोपीति। व्यभिचारादपि शब्दः सुबलोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंम्बन्धमनुभवति । वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न सम्बध्यते। एषोपीति । अव्यापित्वात् । चयोग इति । वाक्येपदार्थानां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थानामभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम् । स्वाभाविकमित्याह । कुत एतत् । अर्थानादेशनात् । न ह्यर्था आदिश्यन्ते । कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आदिश्यन्तइति । यदाह भगवान् । अनेकमन्यपदार्थे । चार्थे द्वन्द्वः । अपत्ये । रक्ते निर्वृत्त इति । नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । तद्यथा । कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः । अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति । स्वभावतस्तस्य तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वः । अन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति । किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते । तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते । अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देन अर्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते । अथ तस्य केन चित्कृतस्तस्य केन कृतस्तस्यकेन कृत इत्यन-

---

भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते । वृत्तौ तुसमूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद्योत्यार्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः । अथैतस्मिन्निति । अयं भावः । यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा ऽसत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वा चस्याप्रयोगो ऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु चार्थे इत्यादिनिर्देशो ऽनर्थकः । अर्थानादेशनादिति । अचतुरविचतुरित्यादाविति भावः । आदिशन्निति । प्रवृत्ताविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं सन्यते । सुबन्तमनेकमन्यपदार्थेवर्तते तच्च बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । अभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रयण इत्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्तमी कृता । एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य । कूपइति । कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य । अभ्र इत्यत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्भवतु वाक्यभेदेनार्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवार्थमर्थानादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति ॥ यथा हि । यदि चार्थे वर्तते अनेकं तच्च द्वन्द्वसंज्ञमिति वाक्यभेदेनार्थादेशनं क्रियते तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थ इति त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वस्था। असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य। कोहि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्। न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति। भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः। तद्यथा। शुक्लः कृष्ण इति। विषम उपन्यासः। सामान्यशब्दा एतएवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तुखलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे-नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते। प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते। अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य। बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते। जर्भरीतुर्फरीतू। अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते। अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च।

चाचार्येण वक्तव्यं स्यात् समाहार इतरेतरयोगश्च। ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्थागौरवं चानुषज्यते। असंभव इति। असामर्थ्यात् दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परान्तर्भावेपि पृथगुपन्यस्ताः। कोहीति। अनेकार्थत्वादिति भावः। तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते। प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनाद्गा। शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः। प्रत्ययानां तु कृत्यल्युटो बहुलं शेषइति च लक्षणारम्भात्। निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात्। न चैतन्मन्तव्यमिति। कस्य चिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात्। प्रतीतिर्भवतीति भावः। भवतीति। एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्यासंभवात्। तद्यथा शुक्ल इति। गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः। तथाऽपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिध्यति। विषम इति। यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो न गुणिविशेषस्य एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत। यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयते नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृतिनिर्दिश्येतार्थः। तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् भवति च तस्माद्व्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः। येषामर्था न ज्ञायन्तइति। स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाःप्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः त्रैविद्यव्यवहारात् तेषामर्थो विज्ञायत एव। अक्षिनिकोचैरिति। यथै तै-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किं चिदपि प्रयोजनमस्ति । यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात् । वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् । वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावतसिद्धत्वात् *। इह द्वौ पक्षौ वृतिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति । स्वभावतश्चैतद्भवति । वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः । अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृतितर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति । किं चातः । यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्य चेति । अथाजहत्स्वार्था वृतितः उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या । जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्जह-

---

र्व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः । नखल्वपीति । साध्वसाधुसंकरनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमिति भावः । वावचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन । एकार्थानां विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते न तु चित्रा गाव इत्येवम् । तथा राजपुरुष इतीष्यते न तु राज्ञः पुरुष इति । ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः । अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं वृतेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते । परार्थाभिधानमिति । परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते । अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसङ्ख्यावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत् तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्वियावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्राप्नोतीति । प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा । जहत्स्वार्थेति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्स्वार्थो नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति। एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्। ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। औपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति। नैष दोषः। जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितानि। न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम। तस्मात्तन्न हास्यति। अथ वाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति। तद्यथा। घृतघटस्तैलघट इति। निषिक्ते घृते तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति। अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति। विषम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न ग्रंस्यते स विशेषः। यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति। निष्कीर्णास्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति। अयं मल्लिकापुटः अयं चम्पकपुट

नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं घटते। युक्तं पुनरिति। उपात्तस्यार्थस्य त्यागाभावात्। अग्निनैवौषण्यं स्यात्। बाढं युक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेव। अत्रैव दृष्टान्तमाह। तक्षा राजकर्मणीति। यदा राज्ञा तक्षादूत्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति। नात्यन्तायेति। त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना त्यागः। परोपकाराय तस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्यर्थः। न तु हितेक्किति। तेषांहि प्राणि धर्मत्वात्तत्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः। न चायमर्थ इति। वाक्येपिराजार्थस्य विशेषणत्वात् कस्तस्य वृत्तौ विशेषइतिचेत्। वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः। वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात् स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः। अन्वयादिति। राजशब्दः स्वार्थनिमित्तंपुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे। यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटे ऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः। विशेषणमिति। विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः। मल्लिकापुट इति। आमोदान्वयाद्विशेषावग-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति। अथ वा समर्थाधिकारोयं वृत्तौ क्रियते। सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा। अपर आह। भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति। कः पुनर्भेदः संसर्गो वा। इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः। पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न यातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति। संचयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति। प्रथमायाः। न प्रथमासमर्थो राजा। षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति। न षष्ठीसमर्थः पुरुषः। प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति।

तिरिति भावः। वृत्तौ क्रियत इति। यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्येत्यर्थः। तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः। उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वं स्वमिति। राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् सर्वः स्वामीति। यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते। अन्यथा पुरुषइत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्न तु स्वामिमात्राक्षेपः। तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति। पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति। ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः। अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात्। एवं संसर्गेपि योज्यम्। उभयत इति। उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः। संचयायेति। एवं शब्दोपि क्वचिद्विषये एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः। कस्या इति। एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति। प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः। न प्रथमासमर्थ इति। प्रथमाद्विवचनउत्पद्यमाने संबन्धासंप्रत्ययात् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति। संबन्धस्य प्रत्याय्यत्वात् तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात् तदाद्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संबन्धान्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्यैकार्थ्यात्तन्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः। संघातस्यैवत्वमर्थस्तेनावयवसंघातःसुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके*। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छन्ति। का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमः शब्दयोरिति। किं तर्हि। अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते। ममायमिति पुरुषोपि राजानमपेक्षते अहमस्येति। तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति। तथा। कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति। अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह कथम्। समोयमर्थशब्देन सह समासः। सम् चोपसर्गः।उपस-

---

रापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत। अभिहित इति। कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतः। यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोभिहितो न कुत्र चिदन्तर्भावं यातः। कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखास्येत्यर्थोन्तर्भवति न त्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः। यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम्। तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्येति। इह राजपुरुषशब्दात् संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम्। तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्य इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः। का पुनरिति। स्वं-स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते। ममायमिति। दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते। अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः। क्रिया कारकयोरिति। कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते। क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः। तेनकर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते। *उक्तोस्य वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात् क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम्। अथ यद्येवेति। यद्यस्मात् सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। सं चोपसर्ग इति। तेन त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्गाश्चपुनरेवमात्मकाः यत्रकश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा, धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते । त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते । उच्यते सङ्गतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं सबद्धार्थं समर्थमिति । तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । सङ्गतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संसृष्टोग्निरित्युच्यते । एकीभूत इति गम्यते । यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति । कः पुनरिह संबध्नात्यर्थः । व्यतिषङ्गः । संबद्ध इत्युच्यते ऽयोरज्ज्वा अयसा वा कीलेन वा व्यतिषक्तो भवति । नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्ह्यहानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न जहीतः । अथ वा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नाति र्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः अस्ति नो वत्सैः संबन्ध इति । अथ तस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योसावेकार्थीभावकृ-

---

स्य द्रव्यवाचिना ऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यते इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति । तुल्यार्थधातुनिर्देश । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः । व्यतिषङ्गइति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः । एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथ तस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो वावचनं च कर्तव्यं समानार्थस्य वाक्यस्यानिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदा चिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते कदा चिदबुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि । निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपो वीप्साजातिविशेषा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो विशेषः स वक्तव्यः। तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः *। तत्रैतद् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। निघात। अयं दण्डो हरानेन। अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति। युष्मदस्मदादेशाः। ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति। अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयःप्राप्नुवन्ति।तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य क्रियते नापि ब्रूमो ऽन्येनासज्य क्रियतइति। किं तर्हि। शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्चेह सत्तामाह। अयं दण्डः अस्तीति गम्यते। स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते। तद्यथा। कश्चित्कं चित्पृच्छति। क्व देवदत्त इति। स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षे इति। कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति। स वृक्षोधिकरणं भूत्वा ऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते। प्रचये समासप्रतिषेधः *। प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः। राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुष-

---

भिधायित्वंच वचनप्रतिपाद्यं नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावस्तत एवायं विशेष इति न किञ्चित् प्रतिपादनीयम्। एवं व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति। तत्र नानाकारकादिति। नानाशब्दः पृथग्भाववचनस्तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं यथायं दण्डो हरानेनेति दण्डोस्तिक्रियायाः कर्ता न तु हरतिक्रियायास्तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति। क्व चित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः। ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्य। अस्ति दण्डस्येति। अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात्। अस्त्योदनस्येति। स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः। तेनैवासज्येति। ततश्च दण्डस्यहरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः। अयं दण्डोस्तीति। यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते। ततोस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः। क्व देवदत्त इति। यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे। यस्तिष्ठतीति। यदान्ये निपातिता वृक्षा एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते। प्रचय इति। अनेकस्मिन् संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः। तत्र गो·

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्च राजगवाश्वपुरुषा इति । समर्थतराणां वा * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा । समर्थतरोयं माणवकोऽध्ययनायेत्युच्यते । आशुतरग्रन्थ इति गम्यते । अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । समानविभक्तीन्येतानि । अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च । समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् * । समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन । अपर आह । समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कुत एतत् । समुदायसामर्थ्यादेव । अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । कथं तर्हि गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरु-

---

राज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद्द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चाद् द्वन्द्वः विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञाद्वयस्य । तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमाने ऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत । समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद्बाह्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । असिद्धं बहिरङ्ग इति द्वन्द्वे कर्त्तव्ये षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थः आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमित्यर्थः । समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः अपर आहेति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः । संबन्धोऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः । अस्मिन् पक्षइति । एकस्मिन् साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः । एतच्चेति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद् राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाशब्दः प्रतिपादकः । आख्यातमिति । नानाकारकान्निघातादिनिवृत्तये क्वचित् प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् * । आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । साव्ययम् उच्चैः पठति नीचैः पठतीति । सकारकम् । ओदनं पचति । सकारकविशेषणम् । ओदनं मृदु विशदं पचति । सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति । अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि । एकतिङ् * । एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः समानवाक्यइति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति । योगे प्रतिषेधश्चादिभिः * । चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यासएव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते । इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पतइति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति । साचावश्य वाक्यसंज्ञा वक्तव्या । समानवाक्याधिकार-

---

दादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्रीयन्ते यथा वृषलैर्नप्रवेष्टव्यम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते । लक्षणविधानसामर्थ्यात् । तथा च तिङ्ङतिङ इत्यत्र वक्ष्यते तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यञ्च समानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात् समानवाक्यत्वाभावान्निघाताप्रसङ्गात् । उच्चैरिति । यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते । आख्यातं सविशेषणमित्येवेति । सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकाश्रयद्विशेषणं तद् गृह्यते न तु क्रियाया इति भावः । आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यतइत्यतिङन्तेष्वपि देवदत्तेन शयितव्यमित्यादिषु वाक्यं सिध्यति । एकतिङिति । एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाचो । बहुव्रीहिश्चायम् । ब्रूहिब्रूहीति । ब्रूहि हिब्रू

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्च वक्तव्यः। समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानंसमर्थत्वात् * । समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । समानाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरण । युक्तयुक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूलेवृक्षस्य लम्बते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि शालीनां मे ओदनं ददासि। युक्तयुक्ते। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असमर्थत्वात्। राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् *। राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् । द्विषष्ठीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञः गोः क्षीरमिति । किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति । यदा सुप्सुपेति वर्तते न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति । नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति । सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्* सिद्धमेत् । कथम् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भव-

---

देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यति । समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते । पटवे ते इति । अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति । असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेपि साक्षात् सामर्थ्याभावात् कार्यं न स्यात् । नद्या इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् । राजगवीक्षीर इति । राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । किमुच्यत इति । द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायस्य चासुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरो ऽभिप्रायं प्रकाशयति । नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरे णव्यक्तीकरोति । द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदा चिद्राजगवीक्षीरं कदा चिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तरइत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते । राजविशिष्टा या इति । तत-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ति न केवलायाः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथैवायं गवि यतते न च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति। एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या यत् क्षीरमिति। नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रआनन्तर्यविज्ञानात् *। पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति। तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति। समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् *। समर्थाधिकारोयं विधेयेन समानाधिकरणः। किं च विधेयम्। समासः। यावद् ब्रूयात्समर्थः समास इति तावद् ब्रूयात्समर्थः पदविधिरिति। न च राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किं चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा। समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याद् निर्देशोनर्थकः।

स्य गोः पूर्वं राज्ञा संबन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः। नैव वेति।। सत्यपि गोरुभाभ्यां संबन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति। महत्कष्टं श्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोदनीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इति। समर्थाधिकार इति। पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता। विनियोगो ह्यधिकारः। स च परिभाषायामप्यस्ति तथा च कुप्वोः≍क≍पौ चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति। अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः। समर्थो विधिरित्येव वक्तव्यम्। आनन्तर्यमात्रइति। विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः। तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति। दीर्घादिति नित्यस्तुग् भवति। यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः। अन्ये तु पदान्ताद्वेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेन्तग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते। पदान्तस्य दीर्घस्य तुग् भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग् भवतीत्याहुः। समर्थाधिकारस्येति। विधिशब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः तस्य पदसं-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि द्वयोर्न प्राप्नोति । एकशेषनिर्देशाद्वा * । अथ वा एकशेषनिर्देशोयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते । नैष दोषः । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वयोरपि भविष्यति । एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति । समर्थात्समर्थे पदात्पदइति । एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः । समर्थस्य विधिः समर्थविधिः समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः समर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्विधिः समर्थविधिः समर्थे विधिः समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधिः पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः । पदविधिश्चपदविधिश्च पदविधिश्चपदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः । समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः । पूर्वः समासउत्तरपदलोपी याद्दच्छिकी च विभ-

---

न्धी समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तं तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किं चित् कृत्यमित्यर्थः । तथा हि । समर्थानां यः समासः स समर्थ एव । योप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाभावान्निवृत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किं चित्क्रियते । निष्पन्नत्वाल्लक्षणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च । अकिंचित् कुर्वाणमित्यादयोप्यसमर्थानञ्समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति । सिद्धं त्विति । वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसंबन्धित्वात् पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते । इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह । एवमपीति । यथा पशुना यजेतेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रत्येकमिति । आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् । एवमपीति । सर्वमेतद्वाचनिकमितिमत्वा पुनः पर्यनुयुङ्क्ते । समर्थादिति । तिङ्ङतिङ इत्यादौ । समर्थ इति । यथाकुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति । पूर्वः समास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यतइत्यर्थः । संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तिः। समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्। समानाधिकरणे षूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असमर्थत्वात्। कथमसामर्थ्यम्। द्रव्यं पदार्थ इति चेत् *। यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम्। भेदाभावात्। अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम्। अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वम्। नान्यत्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति। को वा विशेषः।यद् गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्यात् द्रव्ये च न स्याद्। एष विशेषः। एकं तयोरधिकरणम्। अन्यश्च वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वम्। द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति। अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम्। ननु चाभ्यन्तरोसौ भवति। यद्यप्यभ्यन्तरः न तु गम्यते। नहिगुडइत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते।शृङ्गवेरमिति वा कटुकत्वम्। गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः

च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैवसिध्यति। याद्दच्छिकी च विभक्तिरिति। भेदाभेदविवक्षासंभवे सति यद्दच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थ। समानाधिकरणेष्विति। केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः केचिदाकृतिम्। गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते। यथा यस्य गुणस्य भावादिति। संसर्गिभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतमिति। गुणलक्षणयोगात्तत्र द्रव्ये पदार्थे वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च। तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहासंभवात्। असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम्। अथ हि गुण इति। वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयतइति भेदपूर्वकः संसर्गो ऽस्तीति भावः। नान्यत्त्वमिति। उपकारविवक्षायां सामर्थ्यं नान्यत्त्वमात्रेणेत्यर्थः। एकं तयोरिति। ततस्तद्द्वारेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः। द्रव्यपदार्थिकस्यापीति। एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद् भेदकार्यं लभते। अशक्य इति। भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः। ननु चेति। द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः। यद्यपीति। अनभिधीयमानोऽपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः। न तु गम्यतइति। शब्देन नोच्यतइत्यर्थः। गुणपदार्थिकेनापीति। यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयतइत्यर्थः। अथ वाच्यस्याप्युप-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिज्ञातुम्। अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते। द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते। एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा। क्व चतावदिदं स्यात्। समानाधिकरणेनेति। यत्र सर्वं समानमिन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। नैवंजातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य शब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति भृत्यभरणीय इति। नैतौ समानार्थौ। एकोऽत्र शक्यार्थे कृत्यः अपरोऽर्हे। शक्यो भर्तुं भृत्यः। अर्हति भृतिं भरणीयः भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति। यदि तर्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति। दर्शनीयाया माता दर्शनीया मातेति। अत्रापि किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः। किंपुनस्तत्। सद्भावान्यभावौ। न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्तः। उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम्। क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम्। यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च। अथवा

कारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेऽपि साम्यम्। क्व च तावदिति। यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयेत इत्यर्थः। यत्र सर्वमिति। समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थ इति मन्यते। ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यञ्च तत्रैव स्यादित्यर्थः। कथंपुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः। उच्यते। कञ्चित् प्रति कया चित् संज्ञया सोऽर्थः प्रसिद्धोऽन्यया त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वम्। नैवंजातीयकानामिति। युगपत् प्रयोगाभावात् सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः। भृत्यभरणीय इति। अस्ति वायं शिष्टप्रयोग इति भावः। नैताविति। उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः। दर्शनीया मातेति। यदि सति भेदे किंचित् समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथाचापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु परत्वादपवादत्वाद्वात्र षष्ठीसमासो भविष्यति। नैतदस्ति। समानाधिकरणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। विधेः कोऽवकाश इति चेद् इष्टा त्विह व्यवस्था न स्यात्। समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंवद्भावः प्रसज्येत। सद्भावान्यभावाविति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न भवति च। न चैतत्समानं क्व चिदपि न भवति। अथ वा यावद् ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति। द्रव्यं हि लोकेऽधिकरणमित्युपचर्यते। तद्यथा। एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्। एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम्। तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची अद्रव्यवाचीति गम्यते। एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। किं प्रयोजनम्। सर्पिःकालकं यजुःपीतकमिति एवमर्थम्। यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति उच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति। किं कारणम्। असमर्थत्वात्। न वा वचनप्रामाण्यात्*। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। वचनप्रामाण्यात्। वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। समानमध्यमध्यमवीराश्चेति। लुप्ताख्यातेषु च*। लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। लुप्ताख्यातेषु च किम्। वचनप्रामाण्यादित्येव। किं वचनप्रामाण्याम्। कुगतिप्रा-

---

सत्तान्यत्वे इत्यर्थः। न चैतदिति। सत्तायाः सर्वत्र भावाद् व्यभिचाराभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते। पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः। उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात् सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः। अथ वेति। अधिकरणशब्दोभिधेयवाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानम्। दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः। अभिधेयस्य तु सत्तया समानत्वात् समानत्वं स्यात्। व्युदितमिति। विवादः कृत इत्यर्थः। सर्पिःकालकमिति। इसुसोः सामर्थ्य इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोपि न स्यादित्यर्थः। अधात्वभिहितमिति। धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः। तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः। न वेति। वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यतइत्यर्थ्यः। वीरः पचन्नित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभावंमन्यते। लुप्ताख्यातेषु चेति। वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिदंवार्तिकम् भाष्यकारस्तुप्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानंच वाक्यभेदेनाचष्टे। आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रान्ताद्यपिकथ्यते। निष्कौशाम्बिरिति। वंपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते। क्रियाविष-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्य इति। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सुराजा अतिराजेति। न ब्रूमो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति। किं तर्हि। वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति। सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्। प्रादयः क्तार्थे इति। तदर्थगतेर्वा *। तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत्। किमिदं तदर्थगतेरिति। तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते। अथ वा सोर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। योर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते। अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः। समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेनेकग्रहणम् *। समासो द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेनेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वोनेकमिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति। नैष दोषः। अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न। बहुषु द्वित्वाभावात् *। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। बहुषु द्वित्वाभावात्। न बहुषु द्वित्वमस्ति। नावश्य

यत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संम्बन्धाभावात्। किं तर्हीति। वार्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात् प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः। तस्यार्थ इति। क्रान्तशब्दस्य योर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः। सोर्थ इति। निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोर्थ इति दर्शयति। अथ यत्र इति। यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः। यत्र तु विशेषो नोपात्तः अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति तत्र संदेहः। यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात् संख्यायाः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम्। अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम्। नन्वनेकग्रहणाद् बहूनामपि भाव्यम्। अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। नैतदस्ति। अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ङस्वार्थम्। यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिध्यति। बहुषु त्वाभावादिति। ननु बहुषु द्वौ विद्येते। तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति। तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेकाद्वन्द्वसंज्ञा। खदिरपलाशयोर्द्वितीया। पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति। नैष दोषः। यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सहविव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेवं विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि । एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति । न चैतदेवं भवितव्यम् । भवितव्यं च । यदैवं विग्रहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति । समासान्तप्रतिषेधश्च* । समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्त्वक् स्रुग् दृषदमिति वाक्त्वचस्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्रापि परेण सह समासो भविष्यति । स्रुक्च दृषच्च स्रुग्दृषदं त्वक् च स्रुग्दृषदं च त्वक्स्रुग्दृषदम् । वाक् च त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक् स्रुग्दृषदमिति । होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिध्यन्ति । इह च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ १ ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण । अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः * । यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः* । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वर । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । स्वर ।

त्वितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोस्त्वर्थौ द्वयसंभवात् । समासभावः नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते । एवं विग्रह इति । द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्तउत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङा भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात् । समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत् समासान्ते न भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकसमासान्तता न कदाचित् प्राप्नोति इति चोद्यते । सुसूक्ष्मजटकेशेनेति । सष्टु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति विग्रहः । यद्यनेकग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते सुप्सुपेति चानुवर्तते तदात्र बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समासान्त। पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः। समासान्त। पुंवद्भाव। खादिरेतरशम्यम्। न वा वयवतत्पुरुषत्वात्*। नवा एष दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः । स्वरः कथम् । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् * । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम् । निमित्तिस्वरबली-

---

दा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्याद् यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षः तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्वे च पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः । सिध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः । एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यतइति न तावदत्राश्रितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं तत् प्रियमस्येति रूपं सिध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्याइतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्यास्येति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः । न वेति । क्व चित् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौकृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद् वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति । पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद् बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति । विप्रतिषेधादिति । विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनात्रोच्यते । हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वञ्च । इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह । नैष युक्त इति । अन्तरङ्गेति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोरसंभवात् कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गोपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यतइत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्त्वाद्वा *। अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती। बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती। तर्हि वक्तव्यं निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति। न वक्तव्यम्। एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य *। यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति। कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम्। एवं किल नाम पठ्यते एकः शितिः एकशितिः एकशितिः पादो यस्येति। तच्च न। एवं विग्रहः करिष्यते एकः शितिरेषु त इमे एकशितयः एकशितयः पादा यस्येति एकशितिपादिति। अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति। एवमपि नार्थः पाठेन। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति। सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। समन्तशितिरन्ध्रेणेति। तत्र को दोषः। तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन। नैष दोषः। नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते। किं तर्हि। यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। ननु चास्याप्यस्ति। किम्। विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति। बहुलवचनान्न भविष्यति। अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति। अधिकषष्टिवर्ष इति। तत्र को दोषः। तस्या-

---

दिति। सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम्। एकशितिपादिति। युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः एकशब्दस्य कन्नन्तत्वात्स्वाङ्गशिटामिति वाद्युदात्तः। तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोस्तत्पुरुषे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते। कः पुनरिति। सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः। निमित्तस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम्। नेदमिति। यद्यपूर्ववचनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोऽत्र स्याद्दोषः। दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाभावः। बहुलवचनादिति। समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणेन विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते। अधिकषष्टिवर्ष इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन। नैष दोषः। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो बाधको भविष्यति। यस्तर्हि नेगन्तः अधिकशतवर्ष इति। इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति। समासान्तः प्राप्नोति। डचः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति। नैष दोषः। अव्ययादेरित्येवं तत्। किं पुनः कारणमव्ययादेरित्येवं तत्। इह मा भूद् गोत्रिंशद् गोचत्वारिंशदिति। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति। न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः। कथमेवं विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति। कथं च स योगः प्रत्याख्यायते। अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वादिति। प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यासंख्येये वर्तयिष्यामः। तत्रैवं विग्रहः करिष्यते। अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। सर्वथा वयमधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामहे। कथम्। यावता स योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति। अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यत्तु तदुक्तमधिकषष्टिवर्षो न सिध्यतीति ससिद्धो भवति। कथम्। यावता स च योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति।

चालुकीत्यधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। अधिकशब्दः कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति। अधिकषष्टिवर्षेपि दोष इति भावः। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद् बाधित्वा संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति। ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति डच्प्रसङ्गः। न संख्यामिति। अधिकषष्टिवर्ष इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते। तेनाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति। पूर्वेणेति। अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थइति बहुव्रीहिः प्राप्नोति। संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबन्धनो ऽजपीति दोषः। बहुव्रीहिगर्भस्य पुनर्वयस्यन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति। प्रत्याख्यात इति। अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिवर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति। अव्यविकन्यायसमत्वाह। सर्वथेति। अव्यविकन्यायाश्रयेणाह। यत्तु तदुक्तमिति। वृत्तिविषये दशादीनामपि द्वेकयोरिति निर्देशात्संख्यानमात्रवृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् स योगः प्रत्याख्यायते। अधिकशतवर्षस्त्विति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ सुबिति किमर्थम्। करोष्यटन्। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि पीड्ये पीड्यमानेति। इदं चाप्युदाहरणं करोष्यटन्। ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति। कथमसामर्थ्यं, समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। नैष दोषः। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् *। आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावेषष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकंचपराङ्गवद्भवतीति

अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति आद्युदात्तत्वं चेष्यते। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

~~~~~~~~~~~~~~~~

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे। सुबिति किमर्थमिति। आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्तस्य न भविष्यति। तथा हि। व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य वाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति तेनैव तिङन्तस्य सिद्धो निरास। क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यादौ सुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः। करोष्यटन्निति। अधात्वभिहितमिति सापवादत्वान्नास्ति वाचनिकमसामर्थ्यम्। पीड्ये पीड्यमानेति। हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम्। अथ वा संबोधनपदं क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम्। तथा च। व्रजानि देवदत्तेति निघातो भवति। पीड्य इति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः। पीड्यमानेत्यस्य पदादुत्तरस्य निघातः। अधात्वभिहितमिति। सर्वं नामधातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते। यदप्युक्तं वचनान्तरेणातिव्याप्तिं वार्यतइतिति। तदपिनयुक्तम्। नहिसूत्रकारोवार्तिककारस्यवचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते। आमन्त्रितस्येति। आमन्त्रिते यो विधीयते स

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
~~~~~~~~~~~~~~~~

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्तव्यम् । षष्ठ्यन्तं तावत् । मद्राणां राजन् मगधानां राजन् । आमन्त्रितकारकम् । कुण्डेनाटन् नास्त्यत्र विशेषः । सति च पराङ्गवद्भावे ऽसति वा । इदं तर्हि परशुना वृश्चन् ! तन्निमित्तग्रहणं वा* । अथ वा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भतीति वक्तव्यम् । मद्राणां राजन । तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् । अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रप्रसङ्ग* । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत । अस्यापि प्रसज्येत । चत्रेणाग्ने स्वायुः । संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । किं पुनरत्र ज्यायः । तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोषु स्वामिन् पशुषु स्वामिन् । एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् * । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अननन्तरत्वात् । ननु च परस्य

आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः । नास्त्यत्रेति । कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः । सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाभावः । परशुनेति । परशुशब्द आङ्-परयोः खनिशॄभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । तन्निमित्तग्रहणं वेति । वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचिपराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम् । भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता । चत्रेणाग्नइति । चत्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाभावः । क्रियाद्वारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भावः । इह वचनेनातिप्रसङ्गे निरस्ते पूर्वसूत्रएकार्थीभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत । किं पुनरत्रेति गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति । स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति । सुबन्तस्येति । क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेण व्यवधानान्न प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात् परस्य पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः । अननन्तरत्वादिति । तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रह-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति। स्वरेवधारणाच्च *। स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति। स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये। वरमपिच्छन्दसि *। परमपि स्वच्छन्दसिपूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। आते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। प्रति त्वा दुहितर्दिवः। वृणीष्व दुहितर्दिवः। अव्ययप्रतिषेधश्च*। अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। उच्चैरधीयान। नीचैरधीयान। अनव्ययीभावस्य*। अव्ययीभावस्य नेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अथ किमर्थंस्वरेवधारणं क्रियते। स्वरेवधारणं सुबलोपार्थम्*। स्वरेवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति। परशुना वृश्चन्। न वा सुबन्तैकान्तत्वात्*। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। सुबन्तैकान्तत्वात्। सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति। प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे*। प्रातिपदिकै-

---

णस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः। स्वरेवधारणाच्चेति। प्रसिद्धे हि लौकिकआनन्तर्ये स्वरेविधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते। स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च। यथोक्तं हरिणा ग्रहणादग्रहणे ग्रहणाभाव इत्यादि। असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यतइति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशे कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते। न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते। मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणायोगात्। न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते। गोतो णिद् रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यादावप्युपस्थानदर्शनात्। पितर्मरुतामिति। पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तंतस्मात्परं मरुतामित्येत्तंतदप्यनुदात्तमेव भवति। उच्चैरिति। उच्चैर्नीचैः स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ। अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः। अनव्ययीभावस्येति। प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति। एतच्च लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेच्योक्तं भाष्यकारेण। अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाभावादवक्तव्यमेतत्स्यात्। परशुना वृश्चन्निति प्रातिपदिकम्। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशाद् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रसज्येत। स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः। सुबन्तैकान्त इति। पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भावउच्यते। पराङ्गवदित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते। तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्यएव पराङ्गवद्भावोन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्यइत्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति अस्याभिप्रायः। आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्गवद्भवति परं चात्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कान्तस्तु भवति सुब्लोपे च कृते । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात् । तस्मात्स्वरविधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थं प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् चर्म नमन्निति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति । चर्मनमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । ननु च समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । नेत्याह । अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तरं पदमुत्तरपदम् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं समासंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्* । प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्ति-

---

सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव । प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन च सुबैकान्तत्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यतइति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्थाया इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् । कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्गवद्भावे सत्येकपद्यात्सकारस्य पदादित्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः । चर्म नमन्निति । सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात् । स्वाश्रयमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यच्चेहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन चोच्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितं भवतु सकारस्य यत् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव । यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप् । पूर्वपदात्सं ज्ञायामिति । पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासाद्यवयवएव रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यतइत्यर्थः । एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेपि विषयभेदाल्लक्षणस्यावर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥

प्राक्कडारात् । प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतकाच्चेपद्वारेणावधेरप्याक्षेपः । समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोस्तु यथा प्रत्यय इति । अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति । समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा स्यात् । अक्रियमाणे प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते। अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते। क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति। समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा समाससंज्ञा। कोवकाशः। विस्पष्टादीन्यवकाशः। विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः। व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः। नैषोवकाशः। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति। येनैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोपि भविष्यति। विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति। इदं तर्हि काकतालीयमजाकृपाणीयम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति। समासाच्च तद्विषयादिति। इदं तर्हि। पुना-

---

सत्यां समाससंज्ञायामिति। स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात् प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति समासाः सन्तोव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिध्यति। अवयवसंज्ञा इति। समाससमूहापेक्षया कस्य चित् समासस्य का चित् संज्ञेत्येवमुक्तम्। समाससंज्ञापीति। ततश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिध्यति। विस्पष्टपटुरिति। विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः। विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम्। अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाभावः। यथा शेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा प्रवर्तते। अवकाशं निराकर्तुमाह। एषा हीति। शीले स्वभावे भाववृत्तिः शैली। अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। समुदायकार्यं समाससंज्ञा। वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि सहसुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिध्यति। काकतालीयमिति। समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेनच्छविधानाद् विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात् सहसुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः। तत्र काकतालशब्दो द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते। काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः। तत्र समासः। ततस्तेन तालेन तपता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या । तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपपदादित्येष स्वरो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिर्गताविति निघातो यथा स्यात् । यदि तन्नास्ति पुनश्चनसौ छन्दसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धम् । एवमप्येका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

सह सुपा ॥४॥ सहवचनं किमर्थम् । सहवचनं पृथगसमासार्थम्* । सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य-

---

यथा काकस्य बधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीयइवार्थः । तत्र चच्छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज् ज्ञापनेन समाससिद्धिः । पुना राज इति । अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीतिङीबर्थः टजेवैष्टव्यः । तत्राव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः । पुनराधेयमिति । विशेषकार्यादर्शनात् समाससंज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । ततश्च कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः । तत्र यतो नाव इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पुनराधेयशब्दैकार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां थाथित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । असत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञाया एवाभावं मन्यते । अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात् सत्यां तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरं बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद् बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति । यदि तन्नास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यं कर्तव्यमिति भावः । भाषायान्तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु सहसुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणन्नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीत्यत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते । एवं मन्यते । असंयुक्ते विधानात् सर्वार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया ॥

सह । सहवचनमिति । सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति तथेति प्रश्नः । एकैकस्येति । यथा पुत्रेण सहागत इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन संबन्धः । एवं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाससंज्ञा स्यात्। इह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत। इह राजाश्व इति द्वौ स्वरौ स्याताम्। कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतंदण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते। इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तन्त्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह। सुप् समस्यते। केन सह। समर्थेन। अनुव्य

समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात्। सहग्रहणे त्वेकासमाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति। किञ्च स्यादिति। भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्ये दोषाभावात्। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यादेकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति। समासाच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराद् समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात् समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः। ऋक्पाद इति। ऋचः पाद इति स्यात्। राजाश्व इति। यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति तथापि रूपभेदाभावात् स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः। ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः। कथञ्च कृत्वेति। एकार्थीभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विर्वचनवत् समाससंज्ञा भविष्यति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः। इतरो गृहीताभिप्राय आह। प्रत्येकमिति। एतच्च वृद्धिवार्तिके व्याख्यातं तत एवानुगन्तव्यम्। सत्येतस्मिन्निति। पक्षद्वये स्थिते सामर्थ्यात्कश्चित् क्वचित् पक्ष आश्रीयते। तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति। अथ न्यायद्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात् सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन। योगाङ्गमिति। योगावयव इत्यर्थः। केनेति। सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः। समर्थेनेति। योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपःसमासो भवति। योगविभा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चलत् अनुप्राविशत् । ततः सुपा । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च* । इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव कन्ये इव ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययी-

---

गश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थं इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुव्यचलदिति । सुबिति संख्याया विवक्षितत्वात् पूर्वं समासः पश्चादनोः । तत्र समाससंज्ञायां सत्यां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशो भवति । तिङ्ङतिङ इति समासान्तोदात्तत्वं न भवति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तत्रानोर्गतिर्गताविति निघातः विशब्द उदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो नुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावाद् भाष्यकारे उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सतिशिष्टत्वात् समासान्तोदात्तत्वेनात्र भाव्यमित्यपरे । तिङेकत्वस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि सुबनुत्पत्तिः । अन्ये त्वाहुः । वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते । अतएवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्याम् एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङन्तनिघातवादिनश्चाहुः । अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थो ऽतिङित्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहेतियोगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैष दोषः । योगविभागः कतिपयतिङन्तविषयएवैतच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनः शब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां परादिश्छन्दसि बहुलमिति उद आद्युदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते । अथ वा काठकेन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम् । इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम् । वाससी इवेति । वासःशब्दो वसेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् । कन्ये इति । कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिटसूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः ॥

अव्ययी । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । बृहत्संज्ञाकरणे न किं चिद् अव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥ ६॥ इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्त्रः सच्छात्त्र इति। समृद्धौ साकल्यइति च प्राप्नोति। नैष दोषः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते। अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यतइति।

यथा ऽसादृश्ये॥ ७॥ असादृश्यइति किमर्थम्। यथा देवद-

ति। अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः। न वक्तव्यमिति। तदकरणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत्। इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः। पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य प्रायिकं न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते। सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम्। उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता।

अव्ययम्। इह कस्मादिति। समुदायस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति चात्र समुदायात् समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः। सपुत्त्र इत्यत्र साकल्यं प्रतीयते। सपुत्त्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्त्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित् परिशेषित इति संप्रत्ययात्। इह कश्चिदिति। बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्व चिदन्यथापि दर्शनादर्द्धपिप्पलीत्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् पूर्वपदार्थप्राधान्यएवाव्ययीभावसंज्ञा भवति। वचनसामर्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तत एव। अथ वेति। अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि। तत्र पदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धेर्द्योतको न तु वाचकः। सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य। तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते॥

यथा। असादृश्यइति किमर्थमिति। सापेक्षत्वादसामर्थ्ये वृत्तिः सादृश्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तस्तथा यज्ञदत्तः । असादृश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते । नैष दोषः । अयं यथाशब्दोस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकंवीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् तत्र यद्व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् । अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥९॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत् सुब्मात्रे यथा स्यात् । माषप्रति । सूपप्रति । ओदनप्रति ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥१०॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने । अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्तइति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । अयथा-

---

एवच । पूर्वप्राप्त्यनिषेधस्य प्रश्ने ऽस्मिन् कारणत्रयम् । यथा देवदत्तइति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारेव्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः । अस्त्येवेति । अर्थवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ । तस्येदमिति । सूत्रेस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य ॥

सुप्प्रतिना । सुबिति वर्तमानइति । सुबामन्त्रितइत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसंबद्धमभूदित्यर्थः । यावदवधारणइत्यत्र यावच्छब्दोव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावतिवृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥

अक्ष । तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत् सिध्यति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शोसंबद्धः स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जातीयके द्योत्ये। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति। अक्षपरि शलाकापरि। अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः। अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्वृत्तम्। कितवव्यवहारे च। कितवव्यवहारइति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या॥१२॥ योगविभागः कर्तव्यः। विभाषेत्ययमधिकारः। ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। सुबन्तेनेति वर्तते। एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात्। अथ क्रियमाणे पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिध्यति। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात्॥

अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद्यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः। एकवचनान्तयोरिति। समासे द्वित्वा द्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्नायप्राप्तमितदित्याहुः। यदुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद् बाहुल्याभिप्रायेण। कितवव्यवहार इति। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति। अन्यथा तु पाते पराजीयते॥

विभा॥ योगविभाग इति। अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते। अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ ग्रहीष्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता। बहिर्योगेपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता। प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे अव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह। पञ्चमीग्रहणमिति। एतैश्चेति। वक्ष्यमाणाङपेक्षया बहुवचननिर्देशः। अथेति। बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावाद् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति। बहिर्गतो ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात् समासेन न भवितव्यं तस्मात् षष्ठीविषये पञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥१३॥ मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तु-म् । कथम् । पञ्चम्येति वर्तते । आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते तयोश्चैवार्थयोराङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥ किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । यस्य चायाम इत्यु-च्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत एतत् गङ्गया स-ह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गा चैव लक्षणं न वाराणसी । अथ वा यस्य चायाम इत्यु-च्यते । गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति । साधीयश्च गङ्गायाः न वाराणस्याः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥१७॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । ति-ष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् । परमं तिष्ठद्गु । तिष्ठद्गु कालविशेषे॥ तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स ति-ष्ठद्गु । वहद्गु । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे * । खलेय-वादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । पूनयवम् । पूयमानयवम् ॥

यस्य । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात् संदिहानः पृच्छति गङ्गा चैवलक्षणमिति । अनेकदेशव्याप्त्या गङ्गाया आयामवत्त्वे नानेकजनापेक्षया प्रसि-द्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्य चित् पुरुषस्य हास्तिनपुरमायामत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था । किं तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया । अथ वेति । लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति । उपमानोपमेयभावे चायं समा-स इष्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमानं तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्-गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टाप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण संबन्धो नेतरस्य ॥

तिष्ठद्गु । किमर्थ इति । समुच्चेतव्यस्याभावात् प्रश्नः । एवकारार्थ इति । अनेका-र्थत्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति । न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्तित्व-प्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अव्यतिरिक्ता एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न कालएवापि त्वन्यत्रापीत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥१८॥ वावचनं किमर्थम्। विभाषा समासो यथा स्यात्। समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गङ्गाया इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात् गङ्गापारमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। पारेमध्ये षष्ठ्या वावचनम्*। पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम्। अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने*। अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद् यथैकदेशिप्रधाने। तद्यथा। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योपवादः। इह पुनर्वावचने क्रियमाणे एकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्तिविषये नित्यो ऽपवादः। एकारान्तनिपातनं च *। एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम्। पारेग-

---

पारे। वावचनमिति। महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः। इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह। विभाषेति। अयमपीति। षष्ठीसमासे प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे न बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति सो ऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः। अत उत्तरमिति। एतस्मात् पश्चादुपरीत्यर्थः। वक्तव्यमिति। कृत्याश्चेत्यावश्यके कृत्यः। एकदेशिप्रधान इति। ननु पूर्वकाय इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी। एवं तर्हि एकदेशिनोनूद्यमानत्वादप्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यम्। तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते। अथ वा प्राधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः। समासतद्धितानामिति। तुल्यन्यायत्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः। इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिकाप्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेनुज्ञानं क्रियते। तत्रापवादेपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम्। तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोपि पक्षे अभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिध्यति। एकयेति। विभाषयेत्यर्थः। अपरयेति। इदमेव वावचनमुदाह्वितोन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणञ्च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा तत्रा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् । भवेत् सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

नदीभिश्च ॥२०॥ नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः* । नदीभिःसंख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वैरावतीको देशः । त्रैरावतीको देशः । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति । न वक्तव्यः इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति ॥ अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः । एतदेव न जानीमः य-

---

पवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति । सप्तम्या अलुकेति । तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः । यदा त्वन्या इति । पारेगङ्गादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात् सप्तम्यभावः॥

नदीभिः । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति नदीभिरिति वार्तिकारम्भः । न वक्तव्य इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वाचार्याः संज्ञां व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वैरावतीक इत्यादौ । ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम्। अथ समाह्रियतइति । समाहारस्तथापि द्वेयमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम्। नैष दोषः । समाह्रियमाणार्थः समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याकाङ्क्षायां यदा यमुने इत्युच्यते तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदार्थस्य । अथवा वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्यानमात्रे वर्तन्तइति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्ततइति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् । इदानीं चोदको न्यपदार्थमाक्षिपति । ननु चेति । अयं भावः। द्वैरावतीक इति देशविशेषोभिधीयते। स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः । एतदेवेति । सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः । समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि । द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नसंख्येयमात्रमाह न देशम् । इरावतीशब्देपि नदीविशेषमाह न देशमिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्येनोच्यते स तस्यार्थ इति। अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्पेत चित्रगुः शबलगुरिति। किं कारणम्। अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः। यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोर्थ उच्यते ऽन्यपदार्थोपि गम्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति। इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थोपि गम्यते स्वपदार्थोपि गम्यते तत्र स्वपदाश्रयो ऽव्ययीभावः प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति। बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति। परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः। परंकार्यत्वे च न दोषः। नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनदीतरे॥

द्विगुश्च॥ २३॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वेकानि प्रयोजनानि। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति। पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम्॥

प्राधान्यमभिधीयते। अपि चेति। त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः। चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति। यद्यपीति। स एव परस्य चोद्यमापादयति। इहापीति। प्राप्नोतीत्यन्तम्। अयमभिप्रायः। पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात् तयोरेव समुदितयोर्देशोर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः। एवं तर्हीति। पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातं विकल्पेच्छो वाशेषः। एकनदीतर इति। यदि समाहारग्रहणन्न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात्। ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच्प्राप्नोति नपुंसकत्वं च। यस्तु गोदावर्य्याश्चनद्याश्चेत्यच् समासान्तः सोच्प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते। अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव। एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः।

द्विगुः। सामान्ता इति। यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ पञ्चगवं द्व्यङ्गुलमिति तथापि प्रकृतिभेदाद् बहुवचननिर्देशः। पञ्चराजमिति। अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः। यदा तु समासार्थोत्तरपदान्तः समासान्ता इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्* । श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी । श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् * । श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् । अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च * । अहीने द्वितीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु * । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति । ग्रामगतः अरण्यगतः इति । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति । तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम् । यदेतद्वा जातइति यदेतद्वाजातादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्य-

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । ग्रामगमीति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् कृत्प्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः । श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात् तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति । यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः । अयतिश्चात्र गतौ वर्ततइति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः । ततः श्रितपतितगतैः समासोयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु स्वरसिध्यर्थो विधेयः । तैर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यम् । अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः । जातिस्वरप्रसङ्ग इति । यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते तदा जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः बहुव्रीहिवादीस्वरदोषं परिहरति । तत्रेति । वा जात इति न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते तेन पक्षे अन्तो दात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः । इमे इति । श्रितगतपतितशब्दाः । ततश्चा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्ति ननु च भेदो भवति। बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि। तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव। नास्ति भेदः योपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः। तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सति एकः समासो द्विस्वरत्वम्। एवं तर्हि सिद्ध सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः समानार्थे केवलं विग्रहभेदः यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुष एव भवति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। राज्ञः सखा राजसखः राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न भवति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तइति बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन। अथ न सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन। अथ न सामान्यविहितः यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादिति। एतदयुक्तम्। अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च। किं शब्दकृतः अथार्थकृतः। शब्दकृतश्चार्थकृतश्च। शब्दकृतस्तावद्बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यम्। तत्पुरुषे

हीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति। तत्पुरुषवाद्याह। ननु चेति। बहुव्रीहिवाद्याह। नास्ति भेद इति। द्वौ स्वराविति। तत्पुरुषे अहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम्। द्विस्वरत्वमिति। वा जातादिरिष्यते सूत्रन्यासेन। एवं तर्हीति। ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति। निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वात् कष्टशब्दस्य न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम्। अव्यविकन्यायश्चानेन ज्ञापकेन स्मारितः। राज्ञः सखेति। सख्युरुभयाधिष्ठानत्वाद्राजा सखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मात्तु ज्ञापकान्न भवति। अत्र कश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह। नैतदिति। अर्थभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात्। ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषिकैव। तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते। विशेषविहितेनेति। श्रिताद्युपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम्। अथ नेति। कष्टंश्रित इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्ति सामान्यविहितत्वम् अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं किन्तु शब्दवाच्य एव। यदुच्यत इति। अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः। ननु कष्टश्रित इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्याभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह। अस्ति खल्वपीति पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थरूपस्वरेषु विशेषमपश्यन् पृच्छति। किमिति। बहुव्रीहाविति। शे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सति न भवितव्यम् । अर्थ क्तः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति । धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति । अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः अन्यथाजातीयकः संबन्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति उभयं खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि गवांसख इति ॥

खट्वाक्षेपे ॥२६॥ किमुदाहरणम् । खट्वारूढः । क्षेपः इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोयं जाल्मो नातिव्रतवान् ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥२९॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनानर्थक्यम् * । अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च । कालाः क्तेनेत्येतत्समासवचनमनर्थ-

---

षाद्विभाषेत्यनेन कष्टश्रितक इति । तत्पुरुष इति । कष्टश्रित इत्यादौ रुहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे तेन गत्यर्थादयोपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्येति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेपि तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्नेवोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते । भेदान्तरमप्याह । अन्यथेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यवधानोपलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्याज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह । उभयमिति । सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात् समासान्ताभावः । गवां सख इति । तत्पुरुषत्वात् समासान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या आक्रोशइति वा षष्ठ्या अलुक् ॥

खट्वा । खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् पृच्छति । किमुदाहरणमिति । समासस्य क्षेपोर्थः स चात्रास्तीत्याह । खट्वारूढ इति । अधीत्येति ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः । अन्यथेति । असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः । खट्वारोहणञ्चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह । नाति व्रतवानिति ॥

अत्यन्त ॥ काला इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानन्न कर्तव्यम् । काला अत्यन्तसंयोग इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात् सर्वत्र समासः सि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कम्। अत्यन्तसंयोग इत्येव सिद्धम्। अनत्यन्तसंयोगार्थं तु *। अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। षण्मुहूर्ताश्चराचराः। ते कदा चिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम्। अहर्गताः। रात्रिगताः। नैतदस्ति। गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। अहरतिसृताः। रात्र्यतिसृताः। मासप्रमितश्चन्द्रमाः॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥३०॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थम्। दध्ना पटुः। घृतेन पटुः। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यम्। केन तर्हि? भुजिना। दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। शङ्कुला खण्डः किरिकाण इति। अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्। केन तर्हि। करोतिना। शङ्कुलया कृतः खण्ड इति। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनाः-

---

ष्यतीति मत्वाह। अत्यन्तसंयोग इति। चराचरा इति। चरन्तीत्यर्थः। चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्च। कदाचिदहरिति। उत्तरायणे। कदाचिद्रात्रिमिति। दक्षिणायने। ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरह्नोरात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते। अथवैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते। गतग्रहणादिति। द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात्। मासप्रमित इति। आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। प्रतिपच्चन्द्रेण च मासस्यात्यंतसंयोगाभावः॥

तृतीयात। तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति। अयं भावः। दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात्। अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति। दध्ना पटुरिति। अस्याप्ययं भावः। सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबन्धेन भवितव्यम्। ततश्चेहापि क्रियाद्वारकसंबन्धसंभवात् समासः स्यात्। असामर्थ्यादिति। यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्योदन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात् प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण समासः इह तु शङ्कुलया खण्ड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद्दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति। इहापीति। खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् साक्षात् संबन्धाभावाच्छङ्कुलया अवश्यं क्रियापेक्षितव्या तामन्तरेण कारकत्वायोगात्। वचनादिति। करोति क्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः। इहापोति। परस्पर संबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदात्रापि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् । गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । किं पुनरिहोदाहरणम् । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् । इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति । कथं पुनरयं गुणवचनः सन्द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः । यद्येवं, नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटुर्घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात्* तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्यवद-

---

तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते । गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः । जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति । क्रियावचनेन तु कर्तृकरणे कृता बहुलमितिभाव्यं समासेन स्वभाव सिद्धश्च द्रव्यमिति तत्कृतत्वाभावात् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भविष्यति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः सगुणवचनः वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः । किं पुनरिति । दध्ना जाड्यं घृतेन पाटवमित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद्गुणवचनो न भविष्यतीति प्रश्नः । गुणेनेति । अर्थेन च समासासंभवाद् गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद् भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात् सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वेवानेकशक्तियोगात् प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्ध इति भावः । भवति हीति । अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाहारकमिति भावः । दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः । अर्थगतिरिति । तत्कृदस्यार्थत्वाव्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नात्। अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति। निर्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि*। अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि कर्तव्यः स्यात्। तृतीयातदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नायमर्थनिर्देशः। किं तर्हि। योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तृतीयातत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते। ततोर्थेन। अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते। धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः। पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥३१॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्*। पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासावरोयं संवत्सरावरोयं। सदृशग्रहणउक्तम्*। किमुक्तम्। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति॥

भिचारादित्यर्थः। निर्देश्यमिति चेदिति। सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः। योगविभाग इति। तत्कृतेति तृतीयायाश्छान्दसो लुक्। अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते। न कर्तव्यमिति। अशब्देन समासार्थमिति भावः। सत्त्वे निविशतेऽपैतीति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणे कुङ्,मलोहितादीन्यप्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रियात्रावश्यापेक्ष्येति खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेणनोक्तम्।

पूर्व। पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति। पूर्वसूत्रे त्विह समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात्। सदृशग्रहण उक्तमिति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश इति। पूर्वसदृशेऽत समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति। अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम्। तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति तदा तृतीयासमासेसदृशग्रहणं न कर्तव्यम्। षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात्। अथोच्यते हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति। तदपि न संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात् सिद्धत्वात्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तृकरणेकृताबहुलम् ॥३२॥ कर्तृकरणेकृताबहुलेन* । कर्तृकरणे कृता बहुलेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । कृता बहुलेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥३३॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ऽन्यत्रापि दृश्यते* । कृत्यैरधिकार्थवचने ऽन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम् । साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्* । अथ वा साधनं कृता समस्यतइति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गलेचोप्यते गले चोपकः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥३५॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः । अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासोयं द्रष्टव्यः । किं कारणम् । कारकाणां क्रियासमर्थत्वात्* । कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषाम-

---

कर्तृ । बहुलवचनादिति । अयं भावः । कृतेत्युच्यमाने घञादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं माश्रयणीयम् ।

कृत्यैः । स्तुतिनिन्दापरत्वात् क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात् पूर्वेणाप्राप्तः समासोनेन विधीयतइति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च काकपीता नदीत्यत्रा कृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अग्ने रल्पत्वात् काष्ठमेतद्बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनायः प्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते । साधनं कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हारक इति । कृतयल्युटोबहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मणि ण्वुल् । चोपकइति । चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ॥

अन्नेन । तुल्यन्यायत्वाद् युगपत् सूत्रद्वयस्य विचारः । दध्योदन इत्यादौ क्रियावाचीशब्दो न प्रयुज्यते यथा कष्टश्रित इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीत्याह । अन्नेनेति । किंकारणमिति । समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात् सामर्थ्याभावः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्योन्यम्। तद्यथा। निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषा-मन्योन्यम्। एवं तर्ह्याहायसन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति। वचनप्रामाण्या-दिति चेद् नानाकारकाणां प्रतिषेधः*। वचनप्रामाण्यादिति चे-न्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यतइति। सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदो-त्तरपदलोपश्च*। सिद्धमेतत्। कथम्। समानाधिकरणाधिकारे व-क्तव्यम्। क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति। दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः। गुडेन संसृष्टाः गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः*। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। अश्वानां युक्तोश्वयुक्तः अश्वयुक्तो र थोऽश्वरथः। दध्नः पूर्णोदधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः। तत्तर्ही-दं बहु वक्तव्यम्। नवा ऽसमासेऽदर्शनात्*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणमसमासे ऽदर्शनात्। यद्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तद्धि लोपारम्भं प्रयोजयति। न चासमासे उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते। कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते। युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्*। दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते। कथं

निश्रयण्या इति। निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात् सोपानफलकान्यभिधी-यन्ते। द्वाभ्यामिति। ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। नानाकारकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्य-र्थः। तिष्ठतु दध्नेति। दध्ना ध्रियतां जीवत्वित्यर्थः। तत्र दध्नः करणत्वम्। एवं सूत्र-न्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति। सिद्धं त्विति। उत्तरपदलोपप्र-सङ्गेनान्यदप्याह। षष्ठीसमासश्चेति। अश्वानामिति। संबन्धविवक्षायां षष्ठी। तथा दध्न इति। असमासे दर्शनादिति। असमासो वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते। अश्वानां रथो ऽश्वरथः दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यैव यु-क्ताद्यर्थानामाक्षेपात्। दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थं न तु दधिघ-ट इत्येतस्यै तद्वाक्यम्। अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथा ऽग्निचिद् दधिपश्चे-ति। इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः। युक्तार्थसंप्रत्ययादिति। युक्तग्रहणं योग्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुनर्ज्ञायते दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयतइति । संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम्* । संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । संप्रतीयमानार्थलोपेऽप्यनवस्था । यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति । अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य । अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्* । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमानविशेषे सर्वप्रसङ्गः । बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम्* । बलिरक्षिताभ्यां

क्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि गृह्यन्ते एतदुक्तं भवति । दध्योदन इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते । न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः । संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः । मन्दकमिति । मन्दजातम् । उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थो परिघनभावः । निलीनकमिति । पक्वावस्थायां भ्रष्टम् । एषां विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्तेसंप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद् यथा हस्ताशब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः ।

चतुर्थी । चतुर्थीचाशिषीति हितयोगेया चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति । समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिञ्च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासेऽव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते । किं चतुर्थ्यन्तस्येति । विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधाययितुमाह । एवं भवि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च समानवचनमनर्थकम्। यो हि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति। तत्र तदर्थं इत्येवसिद्धम्। यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्येतल्लक्षणं क्रियेत। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम्*। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति। अर्थेन नित्यसमासवचनम् *। अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः। ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम्। किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः विग्रहो मा भूदिति। सर्वलिङ्गता च*। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति। किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या। नेत्याह। सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या। किं कारणम्। अर्थशब्दोयं पुंल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुंल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। न वक्तव्यम्। यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। कथं कृत्वा

तुमर्हतीति। सर्वप्रसङ्ग इति। असत्यपि प्रकृतिविकारभावइत्यर्थः। यो हीति। देयस्य बलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः। इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते। यदि पुनरिति। अश्वघास इति। तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः। श्वश्रूसुरमिति। विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वम्। हस्तिविधेति। विधा हस्त्यन्नं माषादि। अर्थेनेति। महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनम्। किं विकृतिरिति। तदनन्तरसभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते। नेत्याहेति। आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः। सर्वलिङ्गता चेति। परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति। अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गताविज्ञेयेति दर्शयति। ब्राह्मणार्थमिति। किमर्थेनेति। पूर्ववत् प्रश्नप्रतिवचने। इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुञ्चोदकमुखेनाह। तत्तर्हीति। यदयमिति। यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञापकम् । यथाजातीयकानांसमासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण । ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति । यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति । अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति । तद्यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरे भेदो भवति चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यम् । षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेननास्तिभेदः । चतुर्थीसमासेपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं चतुर्थीतदर्थेऽर्थे क्ते चेत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणंच करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थः। तथा जातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं ततोर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति। यदप्युच्यतेऽर्थे न नित्यसमासो वक्तव्य इति। न वक्तव्यः । सर्थप् प्रत्ययः करिष्यते। किं कृतं भवति। न चैव हि कदा चित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्थप् प्रत्ययः क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति। अथापि कथं

त्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात्। अयमपीति। तादर्थ्यं संबन्धविशेषो विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्तत एवेति भावः। अथवाश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम्। रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्ति। यूपदार्वादिषु चतुर्थी तदर्थ इति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते। न संबन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाभावः। सर्थबिति। तदर्थं विकृतेरित्यत्र तदर्थं सर्थबिति क्रियते। तादर्थ्ये न चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते। तस्मै हितमित्यतो वानुवर्तते तेन चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्येऽभिधेये सर्थप्प्रत्ययो भवति। सकारः पदत्वाय। तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति। पकारोनुदात्तार्थः। तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति। अर्थ इति। स्वरार्थं सूत्र न कर्तव्यं भवति। न चैवेति। प्रत्यये कृते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः। अथापीति। आदिर्ञिटुडवः षप्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतष्टुत्वस्य निर्देशा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिदित्संज्ञा स्यात् एवमपि अर्थं भूर्थम्। अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम्। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। किं कृतं भवति। भवति चैव कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। तद्यथा। शोभनं मुखमस्याः सुमुखीती। नैवं शक्यम्। इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येयाताम्। एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते। किं कृतं भवति। न चैव हि कदा चिदादेशेन विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। चतुर्थी। सुबन्तेन सह समस्यते। ततस्तदर्थार्थ। तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति। इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति। यदयं हितसुखग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः। यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति। इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु यूपदारु। वावचनं च॥ वा च विधास्यते। इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वा ऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करो-

---

दिति भावः। शोभनमिति। सुशब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात् तेन नास्ति विग्रहः। अत्र च ब्राह्मणायार्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् ब्राह्मणोऽर्थोऽस्तीत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव। अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची। एवं तर्हीति। ब्राह्मणायपय इति समासे कृते पयः शब्दस्थाने ऽर्थशब्दआदेशः क्रियते तेन ब्राह्मण पय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः। अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयः शब्दस्य प्रयोगः इहापीति। यदि चतुर्थीत्येतावल्लक्षणं क्रियत इत्यर्थः। वा चेति। महाविभाषयार्थादेशो विकल्प्यते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति। यदयमिति। कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योर्था-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ति । एवं तर्हि उदकार्थो विबधः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्य इत्याह । यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चतुर्थी ॥

पञ्चमी भयेन ॥३९॥ अत्यल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् *। वृकाद्भयं वृकभयं वृकाद्भीतः वृकभीतः वृकाद्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः वृकभीरिति । अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः । पञ्चमी भयेन ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥४०॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्याद् अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते । सप्तमी शौण्डैः ॥

देशः तदर्थस्य भवतीति । उदकार्थ इति । यदि विबधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्नोति । समासोपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न च तयोर्यौगपद्येन भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः । लिङ्गमिति । ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात् सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी । भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानादर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्गः ॥

सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सन्नप्यसंगृहीतत्वादकिंचित्करः स्यादिति भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् यथा छत्त्रिणो गच्छन्तीति भावः । वृत्त्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोक्षादीनामाधारभावः । अन्तःशब्दोत्र पठ्यते तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥४२॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम्*। ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् तीर्थकाक इति। क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम। यथा तीर्थकाका न चिरं स्थातारो भवन्ति। एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति। ध्वाङ्क्षे ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥४३॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम्*। कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् पूर्वाह्णे गेयं साम प्रातरध्येयो ऽनुवाक इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। ऋण इत्येव सिद्धम्। इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति तत्र ऋणइत्येव सिद्धम्। यद्ग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति। कृत्यैः ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥ किमुदाहरणम्। अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम। यथा अवतप्ते नकुलाः न चिरंस्थातारो भवन्ति एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते अवतप्ते नकुलस्थितं तएतदिति। क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यत इत्युच्यते तत्र तेन सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति। क्षेपे सगतिकसकारकसमास उक्तम्। किमुक्तम्। क्तग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। क्षेपे ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। पात्रेसमितादय एव। क्व मा भूत्परमं पात्रे समिता इति। पात्रेसमि ॥

ध्वाङ्क्षेण। आधाराधेयमात्रावगमात् क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति। क इति। उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात् क्षेपः समासात्प्रतीयतइत्यर्थः ॥

कृत्यैर्ऋणे। पूर्वाह्णे गेयमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। यद्यस्येति। अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद्ग्रहणादित्यर्थः ॥

क्षेपे। अवतप्तेनकुलेति। चापल्यादिति भावः ॥

पात्रे। परमं पात्रे समिता इति। वैयधिकरण्येपि विस्पष्टपटुवत्सुपेति समासः प्राप्नोति। परममिति। क्रियाविशेषणम्। परमाः पात्रे समिता इति तु पाठो ज्यायान् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥४९॥ इह कस्मादव्ययीभावो न भवति एका नदी एकनदी। नदीभिः संख्येति प्राप्नोति। नैष दोषः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते। अथ वाव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति, तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्। परं कार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति। परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति। परं कार्यत्वे च न दोषः। कथम्। नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनदीतरे ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥५१॥ समाहारइति कोयं शब्दः। समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्। समाह्रियते समाहार इति। यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि।

पूर्व। एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिश्चेत्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह। इह कस्मादिति। न चात्रेति। एकत्वविशेषणान्नद्यत्र प्राधान्येन प्रतीयते। अवशिष्टं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थ। समाहार इति कोयमिति। किं भावसाधनोथ कर्मसाधनः। तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिकं न प्राप्नोति। समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति। कर्मसाधने तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः। कर्मसाधन इति। द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः। संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ्भवति। यदीति। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाभावाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः। यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति पञ्चखट्वीति तु न सिध्यति। पञ्चे हि क्लीवत्वं तत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यम्। एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति। समाहरणं समाहारः अथ भावसाधने सति किमभिधीयते। यत्तदौत्तराधर्यम्। कः पुनर्गवां समाहारः। यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा। यद्येवं विच्छिन्नेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न सिध्यति। एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः। एवमपि पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति। किं कारणम्। समेकत्ववाची आङाभिमुख्ये वर्तते। हरतिर्देशान्तरप्रापणे। नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते। किं तर्हि साट्टश्येपि वर्तते। तद्यथा मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति। अथ वा पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति। नैवेदमियत्तयैवावतिष्ठते अवश्यमसौ ततः किं चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः। अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः। पञ्चफली आनीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः।

क्लीवत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिध्यति। स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वाद् ङीबभावात् पञ्चखट्वा इति स्यात्। अत्र हि वाबन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम्। द्विगुरिति। अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः। अथेति। लोके समाहार एकप्रदेशसंघट्टनमुच्यते। तस्य पञ्चस्यादावसंभव इति भावः। यत्तदिति। पञ्चमूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः। कः पुनरिति। औत्तराधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः। यत्तदर्जनमिति। एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम्। तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः। यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह। यद्येवमिति। गोष्विति। नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह। समभ्याशीकरणमिति। समीपीकरणमित्यर्थः। एवमपीति। ग्रामादीनांनियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इतिभावः। यदायं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदायं दोषः। पुरुषवाचीति तु न दोषः। तेषां समीपी करणसम्भवात्। समेकत्ववाचीति। भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः। सचायं ग्रामादीनां नास्तीति भावः। नावश्यमिति। ततश्च ग्रामादीनामपि लाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः। अथ वेति। केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः। स च समाहार इति। तन्निमित्तत्वादित्यर्थः। असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्त इति। असंभवात्। आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वा अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः। किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति एवं भवितुमर्हति। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥ द्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे। प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। एवं तर्ह्यर्थ इति वक्ष्यामि। अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत्॥ अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। पाञ्चनापितिः। किं कारणम्। द्विगुनोक्तत्वाद्बहु-

---

वेति। पूर्वमुपायभाविनाऽग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यक्रियायामनुप्रवेशः कथितः। इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः। किं पुनरिति। काशकृत्स्नस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं तद्विचारयति। पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति। दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह। एवमिति। द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः। पञ्चगावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते इति पश्चाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम्। धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यम्। सति च पदद्वयस्यसमासे बहुव्रीहिणा तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन। सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां, पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते। यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोष। अथ वायं भावः। समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः स संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रियते। यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संक्षेपः क्रियते। तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम्। पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह। एवं तर्हीति। तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमितिभावः। अर्थे चेदिति। यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्रीहिवत्। तद्यथा। चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि। समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः*। समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति। क्वान्यत्र। स्वरे। पञ्चारत्निः। दशारत्निः। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्। प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। नहि संज्ञा नित्या। एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा। कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति। यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटको वातव्यः शाटकश्चेति विप्रतिषिद्धं भवति। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उ-

---

पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति। समासतद्धितविधाविति। न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते। समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः। परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः। अन्यत्रेति। यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात्। इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम्। यानि तु द्विगोर्लुगनपत्यइत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्ततइत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः। पञ्चारत्निरिति। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। सिद्धं त्विति। पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थित एवेति नास्तिदोषः। नहि संज्ञेति। प्रत्ययसंज्ञासंबन्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः। एवं तर्हीति। प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम्। पाणिनीयं समर्थयितुमाह। अथ वेति। तद्धितश्चासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः। स्यादिति। प्रार्थने लिङ्। अ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः । अथ वा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः। नावश्यमर्थशब्दोभिधेयएव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेपि वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीति तद्धितः स्यादिति। द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः । अथ वा यदयं द्विगोर्लुगनपत्यइति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात्* । समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम् । तद्धितार्थेन कृतत्वात्। तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति। यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुक् भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि । पञ्चपूली दशपूली। अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवं दशगवम्। गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्ङीब् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण गोष्टज् भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहारएव नान्यत्रेति । अभिधानार्थं तु* । अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् ।

त्रापि पचे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह। द्विगोरिति । अभिधेयवचनेप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः।समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः । अविशेषादिति। एकार्थत्वादित्यर्थः। प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति। न तद्धितलुकातद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहारएव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रेति नियमविधानान्नास्ति दोषः । अविशेषेणेति। गोरित्येकं सूत्रं क्रियते। गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज् भवति ब्राह्मणगव इति। ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः। अभिधानार्थं त्विति। समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थे न मा भूदिति। किं च स्यात्। तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत। उत्पद्यतां लुग् भविष्यति। लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति। सर्वाणि परिहृतानि। न सर्वाणि परिहृतानि। पञ्चकुमारि दशकुमारि। लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् *। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः। वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। पञ्चगवप्रियः। दशगवप्रियः। किं प्रयोजनम्। समुदायवृत्तावयवानां मा कदा चिदवृत्तिर्भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। यदावृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः। यदा ऽवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम्*। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः। द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः। किं पुनः कारणं नसिध्यति। सुप्सुपेति वर्तते। एवं तर्हि इदं स्यात्। द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति।

तेनमा भूदित्यर्थः। समाहारेणेति। समाहारेभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात्। एवं चाभिधानेसमासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते। तद्धितार्थे नेति। तद्धितार्थे द्विगुरित्यभिधानं माभूदित्यर्थः। एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात्। अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा। उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह। द्वन्द्वेति। वाग्दृषदप्रिय इति। वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात्। जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः। यदि त्वितरेतरयोगेप्यत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात्। समुदायवृत्तावविति। बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्ष इति। एकार्थीभाव इत्यर्थः। न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावो ऽवयवयोर्युक्तः। विरोधादित्यर्थः। यदा ऽवृत्तिरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः। द्विगोरिति। द्विगोर्निष्पत्तयइत्यर्थः। द्वौ मासौ जातस्येति। कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्। द्वाङ्गजात इत्यत्र च समासान्तः। द्वौ मासौ द्विमासमिति। समाहारे द्विगुः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्री-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्यते। द्व्यह्नजातश्च न सिध्यति द्व्यहजात इति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः। द्व्यह्नजातस्तु न सिध्यति। किमुच्यते परिमाणिनेति। न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः। अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः*। अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः। अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम्। उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपदइति द्विगुर्भविष्यति। सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः*। सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। पञ्चखट्वा दशखट्वा। द्विगोरितीकारो मा भूत्। पञ्चगुर्दशगुः। गोरतद्धितलुकीति टज् मा भूदिति। तद्धितार्थोत्तरपद॥

संख्यापूर्वो द्विगुः॥ ५२॥ किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः आहोस्वित् पूर्वमात्रे। किं चातः। यद्यनन्तरयोगे।

त्वाभावः। स्वरे हि दोष इति। समासान्तोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः। अन्यत्रेति। पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते। एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोपि परिहृतः। सर्वत्रेति। यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाश्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धितत्वात् तदर्थेऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः। अशेषत्वात्। तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः। तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चखट्वेति। पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्तइति यदि द्विगुः स्यात्तदा वा टाबन्तः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम्। पञ्चगुरिति। तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति। नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत। न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात्। एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम्। मतुपो लुग् वक्तव्य इति दोषः। तल्लुकि च ङीसमासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः। पञ्च आढका यस्या सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोति॥

संख्या। इह क्वचिदवयवोपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। क्वचित्तु समुदायो यथा नान्तः पादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात् पृच्छति। किमनन्तर इति। पूर्वमात्रइति। अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते। अन्यथा द्विगुनिव्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकशाटीति द्विगोरितीकारोनप्राप्नोति। अथपूर्वमात्रे। एकभिक्षा। अत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनन्तरे। कथमेकशाटी। ईकारान्तेन समासो भविष्यति। एका शाटी एकशाटी। इह तर्ह्येकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथमेकभिक्षा। टाबन्तेन सह समासो भविष्यति। एका भिक्षा एकभिक्षा। इदं तर्हि। सप्तर्षयः। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यनन्तरे। कथमेकापूपी। समाहारइत्येव सिद्धम्। कः पुनरत्र समाहारः। यत्तद्दानं संभ्रमो वा। इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथं सप्तर्षयः। अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्। अथ वा पुनरस्तु अनन्तरे। कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम्। संख्या॥

करणस्यत्वयथाभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत। एकशाटीति। एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः। शाटशब्दश्चाकारान्तोस्ति तस्यैव कनि कृते शाटक इत्येवं रूपं संभवति। एकभिक्षेति। भिक्षशब्दो घञन्तोस्ति तथा च भिक्षदं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः। तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजनाद् ङीप् प्रसज्येत। यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते। ईकारान्तेनेति। शाटशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि कृतइति भावः। एकापूपीति। एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः। अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति द्विगोरितीकारः सिध्यति नान्यथा। केवलश्चापूपशब्द. पुंसि वर्तते इति जातिलक्षणे ङीष् नास्ति। टाबन्तेनेति। भिक्षाशब्देन समासे कृते अत इत्यधिकाराद् ङीबभाव इत्यर्थः। भिक्षाशब्दश्च गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते। वाटाबन्त इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् यत्रापी ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते। भिक्षशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते। अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात्। सप्तर्षयइति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। कः पुनरिति। अनेकविषयत्वात् समाहारस्य एकस्य तदसंभवात् प्रश्नः। यत्तदिति। एकमप्यपूपं कश्चित् कृपणो ददनेकमिति मन्यते। दाने श्रद्धातिशयाद्वा महत्वाद्वा अनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति। अथ वेति। पूर्वत्रापरितोषेणैतदुच्यते। भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोन्तोदात्त इष्यते। प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः । वैयाकरणः कुत्सितः । तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति । कुत्सितानि ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इवोपमार्थः गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इवोपमार्थो गौरिवाश्व इति । एवं तर्हि यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अ-

---

कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणचौर इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति । प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्स्यते । तत्स्थमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा ।

उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद् बहुत्वविवक्षाया: प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषयसंदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकस्तयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तम् । शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभावः । किञ्चात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः । किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोऽप्याश्रीयते गुण जातेरेकत्वादभेदोपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह । नहीति । मानं हीति । यथा प्रस्थादिति न हि साकल्येन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति। तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति। गौर्निर्ज्ञातः गवयोऽनिर्ज्ञातः। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद् गौरनिर्ज्ञातः तेन कर्तव्यं स्याद् गवय इव गौरिति। बाढं कर्तव्यम्। किं पुनरिहोदाहरणम्। शस्त्रीश्यामा। क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते। शस्त्र्यामित्याह। केन तर्हीदानीं देवदत्ताभिधीयते। समासेन। यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिध्यति। उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। तित्तिरिकल्माषी कुम्भकपाललोहिनी। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवद-

---

मेयं परिच्छिद्यते। तत्समीप इति। मानस्य समीप इत्यर्थः। परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति। उपमानानीति। निपातनात्तत्पुरुषः। अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात्। कामं तर्हीति। ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः। बाढमिति। अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। किं पुनरिति। अयं भावः। यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते इति श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति। अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते तदा वैयधिकरण्यात् समासाप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते यथा गुणवचनशब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची। क्व पुनरिति। उभयथा दोषदर्शनात् प्रश्नः। केनेति। पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराभावात् प्रश्नः। समासेनेति। स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः। यद्येवमिति। गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात् स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः। उपसर्जनस्येति। अप्रधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते। समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम्। यदि तर्हीति। ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च। तित्तिरिकल्माषीकुम्भकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुन्नपुंसकलिङ्गत्वात्समासात् प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति। समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद् ङीष्ङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति। सत्यपि वा ङीषि सति शिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीष्स्वरः प्राप्नोति। एवं तर्हीति। ततः पूर्वोक्तदोषाभावः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तायां श्यामाशब्दः । एवमपि गुणो ऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णाः सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति । बहवश्चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता सागम्यते । एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते । व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनान्न भवति । यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यात् । इह खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्ततइति । इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात् । यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति । शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते । यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणो न निर्दि-

---

शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात् तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । चन्द्रमुखीति । अयं भावः । यत्रानिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्पृक्ष्यति । किं हि वचनादिति । दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यतइत्यर्थः । पुंवद्भाव इति । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेन । न च स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति । यद्यप्यन्यत् स्त्रियाश्चापत्य मन्यत्पुंसस्तथाऽपि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः । प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रप्रधानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । सा च बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं गत्यन्तरसंभवाच्च तद्दर्शयति । एवं तर्हीति । शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद् यथा गौर्वाहीक इति । पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमत्रेयम् । यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभावे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह । एवमपीति । यदा श्-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णाः सूक्ष्माः पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः * । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् । शस्त्रीश्यामेति । श्यामाशब्दोयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति । न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति । नावश्यं स एव सामान्यवचनः यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव। अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते। सर्वस्य शब्दोऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते त एवं

स्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः । उत्तरन्तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोस्ति तथापि कृत्स्नस्त्री प्रत्ययस्वरूपं बह्वावासिद्धा पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः । उपमानसमास इति । शस्त्री श्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्ततइति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः । नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् । सर्वस्येति । शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबन्धात्समासरूपात् प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति । उपमानानि ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥५६॥ सामान्याप्रयोग इति किमर्थम्। इह मा भूत्। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्रइव बलवान्।सामान्याप्रयोगइति शक्यमवक्तुम्। इह कस्मान्न भवति। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोगइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः। अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति। उपमितम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः*। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः। कृष्णतिला इति। कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते। तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशे-

---

श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्या श्रयणात्सिद्धमिष्टम्।

उपमितम्। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति। उपमानप्रतिपादनपरमेतत्। वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः। यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम्। तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः। यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावायसामान्याप्रयोगग्रहणम्। भवति वै प्रधानस्येति। न्यायसिद्धएवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम्। प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् ॥

विशेषणम्। विशेषणविशेष्ययोरिति। उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति। विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्यसद्भावात् समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः। कृष्णशब्द इति। कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यत इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम्। एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षणवचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम्। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः। न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चा परस्योपसर्जनप्रसिद्धिः *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अन्यतरस्य प्रधानभावात्। अन्यतरदत्र प्रधानम्। तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य। तद्विशेषकं चापरम्। अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति यदास्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तदा कृष्णो विशेषकत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम्। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति। न कर्तव्यम्। नह्ययं द्वन्द्वः। तिलाश्च कृष्णाश्चेति। न खल्वपि षष्ठीसमासः तिलानां कृष्णा इति। किं तर्हि। द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते। न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किंचिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति। तत्र त्वेतावान् संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति। स चापि क्व संदेहः यत्रोभौ गुणशब्दौ। तद्यथा।

विशेषणत्वमवसेयम्। न वेति। अन्यतरस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः। अपरस्येति। गुणस्यैवेत्यर्थः यदास्यतिला इति। ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते। कृष्णस्तु गुणत्वात्। द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते। इतरो यथोक्तं न्यायमबुद्ध्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात् प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति। कामं तर्हीति। नह्ययमिति। नहि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते। गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सह विवक्षाया असंभवात्। यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव तिलकृष्णा इति प्रयोगः। न खल्वपीति। गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः। प्रधानशब्दाविति। प्रथमान्ताविर्त्यर्थः। अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम्। एकस्मिन्नर्थ इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम्। द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यान्नास्तिसर्वपदानामेकस्मिन्नर्थे वस्थानम्। एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम्। समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव। प्रधानशब्दयोरिति। परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः। यत्रोभाविति। द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधाने-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणः तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधानम् ! तद्यथा । शुक्लमालभेत । कृष्णमालभेत । न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति । कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । नह्यवृक्षः शिंशपास्ति । विशेषणम् ॥

न क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः । यद् द्रव्यमिति । साक्षात् क्रियासाधनत्वादिति भावः । ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचन आपद्यतइति नानयोः कश्चिद्विशेषः । नैष दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति । न च शब्देन द्रव्यव्यतिरिक्ता जातिः प्रत्याय्यते । नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति । किं तर्हि । गौः शाबलेय इति । तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्यशुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात् स्वशब्देन गुणाः प्रत्याय्यन्तइति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति । एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति । तद्यथेति । श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्यद्रव्यान्तरस्यालम्भो न भवति । कथं तर्हीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वान्नास्त्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययः । अयं भावः । यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रंस्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रंस्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष इत्येव भाव्यम् । अत्र के चिदाहुः । शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात् प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चाद् ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियतइति न्यायविद आहुः । नह्यवृक्ष इति । ननु फलमस्त्येव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद्व्यवसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याक्षेपात् । बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितस्तक्षक इत्यादौ समासाभावः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥ अथ किमर्थमुत्तरश्चैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धम् * । बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रा नुक्रमणसामर्थ्यम्। अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते। यद्यकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत्। एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यच्चानेनकृतं सुकृतं तत्। किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। एते खल्वपि विषयाः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च। केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति। अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम् । बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति।

पूर्वा। अथ किमर्थमिति। एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः। पूर्वकालेत्ययन्तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः। दिक्संख्ये इति संज्ञायां नियमार्थः। कुत्सितानीनि विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः। एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम्। यत्र तु प्रयोजनाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्यायमाक्षेपः पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात्। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति। अकृत्स्नप्रतिपत्तविषयत्वादित्यर्थः। नहि मन्दबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति। यद्यकृत्स्नमिति। ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः। कृत्स्नं चेति। पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति। चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्व चित् प्रवृत्तिः क्व चिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येकआहुः। तेन कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यः समासः। रामो जामदग्न्य इत्यादावसमासः। नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः। सुसूक्ष्मजटकेशादाववयवसमासाभावः। अन्येत्वाहुः। कृत्स्नमिति सर्वेष्टस्य संग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः। केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह। कारकमिति। कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह। साधकमिति। न च कस्य चिद्वर्जनेन प्रवर्तकमित्याह। निर्वर्तकमिति। अथ वा साधकं पारंपर्येण स्यात्। वर्णोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह। निर्वर्तकमिति। साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः। उदाहरणभूयस्त्वादिति। विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी। अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः। केवलमिति। केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः। व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह। अ.श्यमिति। वे·

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥ श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः ॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम् * । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा हि श्रेणय एव किं चित् क्रियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रायं च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति । तदिह न तथा । किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यम् ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् * । नञ्विशिष्टेसमानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति ।

दिकव्यवहारानुसरणाय । सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । अन्येत्वाहुः । पारिषदः परिषत् परिचारक उच्यते स च परिषत्साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणंबहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते। आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥

श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत एवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाचीप्रयोगादर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिताः । एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां संघः श्रेणिः । तत्र यदापृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद् यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह । श्रेण्यादिष्वित्यादि । अन्यत्रेति । साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र च्व्यर्थवचनमित्युक्त्वा च्व्यन्ते प्रतिषेध उक्त इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः । अन्यत्र पूर्वमिति । साक्षात्कृत्येत्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेन परत्वाद् विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति । इह तु श्रेणीकृता इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ।

क्तेन । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह । नञ्विशिष्ट इति । समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन् पक्षे इत्याह । अनञिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ् तच्च प्रत्यासत्त्या क्तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थः । आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्दउपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसङ्गः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न नि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नुडिडधिकेनच*। नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः। इहापियथास्या-त्। अशितानशितेन जीवति। क्लिष्टाक्लिशितेनेति। किमुच्यते समान-प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति। यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते। न चात्र न ञ्कृत एव विशेषः। किं तर्हि। प्रकृतिकृतोपि। अयं विशिष्टशब्दो स्त्येवावधारणे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ द-र्शनीयौ पटवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः। स्वा-ध्यायेनैवेति गम्यते। अन्ये गुणाः समा भवन्ति। अस्त्याधिक्ये वर्त-ते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पटवन्तौ दे-वदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेनाधिकः। अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति। तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्त-दा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति सिद्धं चाभुक्तं चेति। नाप्यनञिति प्रतिषेधेन नेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति। नुडि-डधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति। यदाधिक्ये विशिष्टशब्द-स्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति। अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति। नुडिडधिकेनापि तदा समासः सिद्धो भवति। तत्राधिक्ये विशिष्ट-शब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते। अवधारणं नञा चेन्नुडिड्वि-

---

वारितः। ततश्चानञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति। अवधारणरहिताधि-क्यवचनेप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह। नुडिडधिकेन चेति। यद्यपि नुडिटौ तद्भक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याप्राप्ति-रिति भावः। नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति छिन्नाच्छिन्नमित्यत्र तुगधि-कस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः। अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति च्छातच्छितमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति। त्राता त्राणमित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः। तद्यथेति। यदा समसंप्रधार-णा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः। स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः। तद्यदेति। इह तेन सनञेति सिद्धे विशिष्ट-ग्रहणात् सावधारणाधिक्यगतिः स्याद् गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येत इति हेतोपपत्तिः। अवधारणं नञा चेदिति। पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः अनञित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम्। इदानीमप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिष्टेन न प्रक्लृपेत । अथ चेद्धिकविवक्षाकार्यं तुल्यप्रकृतिकेन ॥१॥ इति । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् * । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यतइति वक्तव्यम् । गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् । गतप्रत्यागतम् । पातानुपातम् । पुटापुटिका । क्रयाक्रयिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। समानाधिकरणेनेति वर्तते । कः प्रसङ्गो व्यधिकरणानां समासः स्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । युवा ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ इदं विचार्यते । वर्णेन तृतीया समासो

हाराय न्यासान्तरमाह । सिद्धं त्विति । विसमाप्तिरसमाप्तिः । कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति समासः। कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् । एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात्। भुक्ते विभुक्ते चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम् । सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात् समासाभावः । यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह । गतप्रत्यागतादीनां चेति। क्रयिकेत्यादावल्प इति कं प्रत्ययस्तदन्तस्य स्वभावात् क्व चित् स्त्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिकेत्यन्येषामपीति दीर्घः ।

युवा । अयुक्त इति । पुंल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यतइत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः। नन्वेतयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्यां युवतिधर्मोपलम्भात्। युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात् तद्रूपारोपात्। युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात् स्यात् । जरद्भिरित्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति ॥

वर्णो । इदमिति । बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते। न ता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वा स्यात् कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति। समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति। कश्चात्र विशेषः। वर्णेन तृतीयासमासएतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् *। वर्णेनतृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। अनेते वर्ण-इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। हिमेन एतः हिमैतः। अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः। बाढमर्थः। यद्यवर्ण एतशब्दोस्ति। ननु चायमस्ति। आ इतः एतः कृष्णैतो लोहितैत इति। नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन। यदि तावदयं कर्मणि क्तः। तृतीयाकर्मणीत्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्। अथ समानाधिकरणः। समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् *।

वदस्मिन् प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति। इह कृष्णसारङ्ग इति। सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद् गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः। अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः। स च गौणेपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति। कृष्णेनेति हेतुतृतीया। कश्चात्रेति। क्व लाघवमिति प्रश्नः। एतप्रतिषेध इति। स्वरे विधीयमानइत्यर्थः। अनेते वर्णइति। कृष्णसारङ्गइत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णइति सूत्रं कर्तव्यम्। वर्णवाचि पूर्वपदमेतउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः। तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया। अनेन समासः। वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया। तृतीयातत्कृतार्थेति समासः। कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वादकारकत्वाद्वा हिमस्य। यद्यवर्ण इति। वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः। इतरः पराभिप्रायमबुद्ध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह। ननु चेति। कृष्णैत इति। ओमाङोश्चेति पररूपम्। तृतीयाकर्मणीति। अनेतइति प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्येपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः। परत्वादिति। कृष्णेन अश्वादिना करणेन आगतः कृष्णैत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोस्तु अथ वा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः। कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणात्र भाव्यं विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। अथ वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् क-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परमशुक्लः परमकृष्णः । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । कृष्णतिला इति। एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । एवं सति तान्ये तानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापितान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वर विधौ चैकम्। सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति । अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । शुकबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति । तथा सति तान्येतानि । त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वेस्वरविधौचैकम् । अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । बाढं सिद्धः । कथम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव । प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन* । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन। प्रधानानांप्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम्। प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमित्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः । इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः। इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः। प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन । उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । सन्महत्य-

च्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः । शुकबभ्रुरिति । शुको हरितः शुक्लो वा बभ्रुः कपिलः । ततः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन बभ्रुरिति तृतीया सह योग इत्थंभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः । प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते उपसर्जनशब्दे न समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्यावकाशः। सद्गवः सदश्वः। कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्यस्यावकाशः। तुल्यश्वेतः तुल्यमहान्। इहोभयं प्राप्नोति। तुल्यसन् तुल्यमहान्। उपसर्जनानां परमुपसर्जनंभवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासात् बहुव्रीहिः *। समानाधिकरणसमासात् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासस्यावकाशः। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। बहुव्रीहेरवकाशः। कण्ठेकालः। इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः। बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः *। कदा चित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः। किं प्रयोजनम्। सर्वधनाद्यर्थः। सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः। गौरखरवदरण्यम्। कृष्णसर्पवान्वल्मीकः। लोहितशालिमान् ग्रामः। किं प्रयोजनम्। कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य। यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नो-

---

ते। समानाधिकरणसमासादिति। समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कदा चित् कर्मधारयः। सर्वधनाद्यर्थ इति। वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम्। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण। कण्ठे काल इति। व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते। वीरपुरुषक इति। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यांपूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाचिकश्च कप्समासान्तो भवति। बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्त्यते। कदा चिदिति। विषयविशेषनिर्देशाय क्वचिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्यतइति नास्ति वस्तुभेदः। सर्वधनीति। सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थ विवक्षायां कर्मधारयेकृते मत्वर्थीय इति। तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति। किं प्रयोजनमिति। सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात् कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात् प्रश्नः। कर्मधारयप्रकृतिभिरिति। मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्तिके ऽनुक्तः न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः। बहुव्रीहिणेति। सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयोन स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात् प्रत्ययः सिध्यतीत्यर्थः। यद्युक्तत्वमिति। सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ति । नखल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्ह्यर्थाश्रयः स यथैव ब-हुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवति । एवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति । ए-वं तर्हि इदं स्यात् सर्वाणि धनानिसर्वधनानिसर्वधनान्यस्य-सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् तत्र यदुक्तं कदा चित्कर्मधारय इति । एतदयुक्तम् । एवं तर्हि भवति वै किं चिदाचार्याः कार्यबुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहु-व्रीहिः । कर्तव्यः कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति । यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । काऽन्तरङ्गता । स्वपदार्थे क-र्मधारयः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयः ।

तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थ-स्याभिधानानभिधानव्यवस्थायुज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वात् । एवं तर्हीति । अनपेक्षिता-न्यपदार्थं कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोर्थान्तरे विधास्यतइत्यर्थः । नित्यमेवं स-तीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया-सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति । अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृति-भिः कर्मधारयः स्यादिति । कदाचिद् ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह । एवं तर्हीति । भवतीति । एवं जातीयकं वस्त्वित्य-र्थः । किन्तदित्याह । आचार्या इति । अथ वा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । कार्याः शब्दा इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था ततोन्यपदार्थे बहुव्रीहिशास-नात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्व-विप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणो ऽन्यपदार्थं नाभिधत्तइति तदभिधानायायं मत्वर्थी-य उत्पाद्यतइत्यर्थः । विप्रतिषेधापनयनायाह । नैष युक्त इति । स्वपदार्थ इति । म-ध्यमध्यमवीरात्रेति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भाव । इ-तरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति । अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधा-रयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते नत्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाभावौ क्रियेते । तस्माद्विभाषा कर्मधारय इत्य-स्यायमर्थो विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते ना-न्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति । अनपेक्षितान्यपदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्म-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति। एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति। कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति। सर्वश्चायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं माभूदिति। एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति। किं तर्हि। इष्टिरियं पठिता। समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः। कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति। यदीष्टिः पठिता नार्थोनेन। इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोर्थानाकाङ्क्षन्ति। एकेन माषेण शतसहस्रम्। एकेन कुद्दालकेन खारीसहस्रम्। तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति। लघुत्वात्। कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति। इनिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनो बाधनार्थम्। कथम्। गौरखरवदरण्यम्। गौरमृगवदरण्यम्। कृष्णसर्पवान् वल्मीकः। लोहितशालिमान् ग्रामः। अस्त्यत्र विशेषः। जात्याचाभिसंबन्धः क्रियते। कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन् वल्मीकेस्ति। यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभि-

---

धारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति। एवमपीति। पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षयां वीरपुरषवान् ग्राम इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः। इष्टिरियमिति। वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षाकार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। नार्थोनेनेति। न्यायसिद्धत्वादिति भावः। यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणीभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यतइति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। यदा पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति। अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोन्यपदार्थं प्रतिपादयति। कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इतिशब्दगौरवप्रसङ्गः। एतच्च शब्दगौरवं तथाप्रयोगदर्शनादत्रैव विषयआश्रीयतइति हस्तवनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम्। सर्वादेरिति। ततश्चान वचनाल्लाघवं नाश्रीयतइति कर्मधारये कृते इनिः कर्तव्य इत्यर्थः। ठनो बाधनार्थमिति। योपोष्टिमारभते तेनापिकर्मधारयाट्ठन्बाधनायेनिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः। जात्याचेति। जातिश्चाऽकृते कर्मधारये न प्रतीयते। यदा हीति। विशिष्टगुणेन द्रव्येण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संबन्धः क्रियते । कृष्णासर्पौ वल्मीकइत्येव तदा भवति । पूर्वपदातिशये आतिशायिकात् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः * । पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकात् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः । पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः । चित्रगुः । शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशयिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः । सुबन्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः । कथम् । स्वपदार्थे आतिशायिकः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः । कथम् । स्पर्द्धायामातिशायिको भवति । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति । नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते । तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मकः । यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशा-

---

तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः । पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयिष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्ष आतिशायिकः । प्रकर्षश्च समासार्थस्य भवति । ततश्च पदात्तेनोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते समर्थादिति । सुबन्तेनेति । हेतौ तृतीया । सुबन्ते न पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह । नैवेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतीपेक्षणात् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियो-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यिकस्य प्रवृत्तिः । या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा याहि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् । बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं पठिता । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । यदिष्टिरियं पठिता नार्थोनेन । कथं यैषा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धां तद्वताचाभिसंबन्धः क्रियते । निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः । बहुव्रीहेरातिशायिकः । न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति । भवति यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः । कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् । नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति । एवं गुणेष्वपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते ।

ग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयनानि वस्त्राण्यतिशय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्तइत्यर्थः । एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह । एवन्तर्हीति । नार्थोनेनेति । इष्ट्या विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । यैषा युक्तिरुक्तेति । सा नाश्रीयत इत्यर्थः । कथं तर्ह्याश्रीयतइत्याह । यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिस्ततश्च सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि सिध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिध्येत् । यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियतइति तत्राह । कथं पुनरिति । अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तरम् । नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम् । द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयते। इति । एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते । गुणवचनादिति । नात्राजादी गुणवचनादेवेति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न च समासो गुणवचनः । समासोपि गुणवचनः । कथम् । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोषएव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहिः बह्वाढ्यतराद्यर्थः *। उत्तरपदार्थातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। बह्वाढ्यतराद्यर्थः। बह्वाढ्यतरः बहुसुकुमारतरः। कः पुनरत्र विशेषः। बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यात्। आतिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकृपोर्विशेषः । यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात् । बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत । बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति । बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च *। समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः । अजापथ्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्। इह माभूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥

बोद्धव्यं तरपोत्र प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याशयेनैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात् प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति। यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दाकारस्य स्याद्, रेफाकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात् प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात् । तस्मात् पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य । शाकभोजीति । शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ।

चतुष्पा । चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये त्वाहुः । शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसंनिधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ किमर्थश्चकारः एवकारार्थः। मयूरव्यंसकादय एव। क्व मा भूत्। परमो मयूरव्यंसक इति ॥

इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति। अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चायार्द्धशब्दः। क्व पुनरयं नपुंसकलिङ्गः। क्व पुल्लिङ्गः। समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः। अवयववाची पुंल्लिङ्गः। इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति। न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति। भवति यदा खण्डसमुच्चयः। अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पलि चार्द्धपिप्पल्य इति। यदात्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम्। तदा कस्मान्न भवति। एकाधिकरणइति वर्त्तते। न तर्हीदानीमिदं भवति। अर्द्धराशिरिति। भवत्येकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम ॥

मयूर। मयूर इव व्यंसको धूर्तः छात्र इव व्यंसकः काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धम्। नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात् कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति। इहेति। क्व पुनरिति। नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थे प्रश्नः। अवयववाची पुंल्लिङ्ग इति। नियमेन नपुंसकलिङ्गेन भवतीत्येवं परमेतत् अवयववाचीत्वभिधेयवशात् सर्वलिङ्गस्तथा च प्रयोगो दृश्यते। अपूपार्द्धं मया भक्षितं दन्तार्द्ध मास्यात् पतितमिति। तदत्र नपुंसकग्रहणाद् यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आश्रीयते तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात्। अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः। यदात्वेतदिति। अर्थस्यात्र भिद्यत एव। समासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्। अर्द्धराशिरिति। राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते। एकमेवेति। शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्याद् द्वितीयं भिक्षाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्याद् भिक्षाद्वितीयमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषाषष्ठीसमासोपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः । अत उत्तरं पठति । द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषा वचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य * । द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। भिनत्ति। छिनत्तीति श्नमि कृते शप् न भवतीति। नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य इत्येषापञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यःप्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृत एवानुवर्तते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेनमुक्ते उत्सर्गो न भ-

---

द्वितीय। अन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः । यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते। अवयवविधानइति । सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् । किमेतस्येति। न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति। भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणानां चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह । अम्बहुजकचु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेध इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दिक्पूर्वपदान् ङीप्। प्राङ्मुखी। प्राङ्मुखा प्रत्यङ्मुखी। प्रत्यङ्मुखा। ङीपा मुक्ते ङीष् न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतद् दिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वं ङीब्विधानेऽन्यत्रापि ङीषि विषयान् ङीप्प्रसङ्ग इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम्। अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति। दाक्षिः। प्लाक्षिः। इञा मुक्तेऽण् न भवति। यद्येतज् ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः। तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिध्यति। अस्त्यत्र विशेषः। द्वे ह्यत्र विभाषे। दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम्। समर्थानां प्रथमाद्वेति च। तत्रैकयावृत्तिर्विभाषा। अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः। क्रियमाणेपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। किं कारणम्। पूरणेनेति प्रतिषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अना एतत्प्रत्ययवदपन्नम्। एतदपि पूरणान्तमेव। कथम्। पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दः। अतः पूरणम्। योसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणमेव। एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ ४॥ किमर्थश्चकारः। अनुकर्षणार्थः। किमनुकृष्यते। अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्।

पगच्छति। अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तौ एकफलताप्यनयोरस्ति। प्राङ्मुखीति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीष् ङीब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः। नैतदस्तीति। वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम्। यद्यपूर्वो ङीब्विधीयेत तदा प्राग्गुल्फा प्रत्यग्जघनेत्यादावपि स्याद् ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीषोच प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावस्तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविहितत्वम्। वृत्तिविषय इति। एकार्थीभावविषय इत्यर्थः। नैतदिति। पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः। अनैतदिति। पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः। एवदपीति। पूरणगुणसुहितार्थ त्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् पूरणार्थग्रहणन्न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः।

प्राप्ता। अत्वं च भवतीति। चकारेण समुच्चयार्थे नाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जीविकां प्राप्त इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीयासमासोपि यथा स्याद् जीविकाप्राप्त इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति। एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति। प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥

कालाःपरिमाणिना॥५॥ किंप्रधानोयंसमासः।उत्तरपदार्थप्रधानः। यद्युतरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यै रुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम्।अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेपि श्रवणं भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी । समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति । योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निवर्तते । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्राति-

---

निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तम्याकारादेशापेक्षा क्रियते सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानात् । उपसर्जनसंज्ञा भवति । सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः ।

कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं मासो जातस्येति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं समासे तु मासजातोदृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यत इति मत्वा पृच्छति। किंप्रधान इति। योसाविति। षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथनं संबन्धस्य चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनमनुद्भूतोपि संबन्धो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते। तत्राभिहितोपि कश्चिन्नान्तर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या संबन्धोभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति । राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थं स्यान्तर्भावोऽस्ति न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् । इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति । मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चित्रा गावोस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथै-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति। भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी। कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः*। कालस्य येन समासः सोपरिमाणी। तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः। अगमको निर्देशः अनिर्देशः। नहि जातस्य मासः परिमाणम्। कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य। तद्यथा। द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति। न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम्। कस्य तर्हि बदराणाम्। सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन*। सिद्धमेतत्। कथम्। कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यतइति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। कं पुनर्भवान्कालं मत्वाह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः। तस्यैव कया

ह्यपि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः। भवति बाह्यमिति। परिमाणपरिमाणिसंबन्ध एव समासेन्तर्भूतो न तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षोमासजातस्य वस्त्रमित्यादिरपि संबन्ध इत्यर्थः। नहि जातस्येति। तस्य हि दिष्ट्यादिः परिमाणं न तु मासः नापि तत्सत्तायामासः परिमाणं सत्ताया नित्यत्वान्नापि जन्मक्रियायास्तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात्। त्रिंशद्रात्रस्येति। ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत्। नैष दोषः। कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते। तथा हि। कियान् कालोस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मकएव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति। तद्यथेति। सिद्धं त्विति। कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते। अथ वा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य संबन्धि तेन स कालो मासादिः समस्यतइत्यर्थः। कं पुनरिति। यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात् परिच्छेदकत्वासंभवः। अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदकत्वमस्त्येव। येन मूर्तीनामिति। तरुतृणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयोन्यदा त्वपचयः स प्रत्ययान्तराविशेषेपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः। यद्येवं तस्यैकत्वात् कथमहरादिविभाग इत्याह। तस्यैवेति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चित्क्रियया युक्तस्त्र्याहरिति च भवति रात्रिरिति च । कयाक्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति । संवत्सर इति च भवति । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम्। एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् । एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य मासा जातस्येति । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातस्त्रिमासजातः । उक्तं वा॥ किमुक्तम्।एकवचने तावदुक्तम्। अनभिधानादिति। द्विगोः किमुक्तम्। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति। कालाःपरि ॥

नञ् ॥ ६ ॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । य-

परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे । तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः । न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥ नैको न चाप्यनेकोस्ति न शुक्लो नापि चासितः । द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते ॥ २ ॥ संसर्गिणान्तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः । संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ३ ॥ इति । कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः। आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनभेदाद् भिन्नैव क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति । यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित् त्रिंशद्रात्रोस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं काल एव हि संसर्गिभेदावाप्तमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य। अनभिधानादिति। समासे द्वित्वादेरनवगमात् । एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते। वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च। द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा । शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः । उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्तत इति। उत्तरपदेनेति । तद्धितार्थे त्वत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् ॥

नञ् । इहाब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः । किंप्रधान इति । त्रयश्चात्र पक्षाः । अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्षणाः संभवंति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्तते अविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानः । यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन् अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थः प्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति । पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते। न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते। यद्यपि नञ् समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति।यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति।नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा। किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम् । कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैस्तत्र

ब्राह्मणपदार्थे निवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः । यद्यपि इहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । द्वन्द्ववत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम्। एवं पक्षत्रयसंभवेऽप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह । उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रस्येति । इहानियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय । यदि च नञा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदा रूपात्मना तदर्थस्याभावात् कथं प्राधान्यं स्यात् । तस्मात् तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानाद्वि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्षा इति । न चात्र परवल्लिङ्गतास्ति । यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वआश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेन बहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । असः असर्वस्मायिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्यदादिसर्वनामकार्याप्रसङ्गः । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य प्रतिषेधाभिधानात् । अव्ययसंज्ञेति । अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः । पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह । नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु स-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति । समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गंवचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः। ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ऽब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदीह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते । तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ निवृत्तपदार्थकः । यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते । किं स्वा-

---

स्वरूपम् के चिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् । अथ वेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात् तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्रस्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः । इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः अत्रापि पक्षे दोषः । यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापत्रादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । असर्वस्मायस इत्यादौ च पूर्ववत् स्मायाद्यसिद्धिः स्यात् । आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्यु पगमेप्यवर्षा हेमन्तीनर्थः क्लीत्वादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह । अथ वेति । एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानभूसमासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नेषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मण्यस्यक्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसाविति । भावाभावयोर्विरोधाद् न विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यतइति भावः । निवृत्तिपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरर्थः । सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ् द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः । इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह । यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाविकी निवृत्तिराहो स्विद्वाचनिकी। किं चातः। यदि स्वाभाविकी। किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति। अथ वाचनिकी। तद्वक्तव्यम्। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति। एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः। ननु चोक्तम। किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति। कथम्। कीलप्रतिकीलवत्। तद्यथा। कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति। यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यात् न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुः। नेत्येव राजानो ब्रूयुः। एवंतर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः। ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति। नञ्निमित्ता तूपलब्धिः। तद्यथा। समन्धकारे द्रव्याणां सवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति। यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते।

नञानिवृत्ति.क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः। किं नञिति। ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्य मविद्यमानब्राह्मण्यंच क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः। अथेति। नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति। नञ् प्रयुज्यमानइति। ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्निवर्तयेद् वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तुम्। एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः। अयमत्रार्थः। केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते। यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ्। पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते। कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यतइत्याह। कीलप्रतिकीलवदिति। यथा महता कीलेन प्रतिकीलउत्खन्यते। तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ् प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा-निवर्त्यतइति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते। यद्येतदिति। प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभृरन्नित्यर्थः। इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह। एवं तर्हीति। नञ्निमित्तेति। क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यतइत्यर्थः। यदि पुनरिति। अर्थप्रत्याय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवर्तते इति । नेत्युक्ते संदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्ततइति । तत्रासंदेहार्थो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् । अथ वा सर्वएते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ १ ॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने च । गुणहीने तावत् । अब्राह्मणोऽयम् । यस्तिष्ठन् मूत्रयति अब्राह्मणोयं, यस्तिष्ठन्भक्षयति । जातिहीने

नाय शब्दः प्रयुज्यते । स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवासौ नञा द्योत्यते । अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं पराश्रयमुच्यते स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह । तप इति । तपश्चान्द्रायणादिकर्म श्रुतं वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम् । योनिर्ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह । तपःश्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धान् बाहुल्येन तथा दृष्टान् गुणानाह । गौर इति । पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः । यस्तिष्ठन्निति । तपःश्रुतयोरभावान्निन्दयाचा ऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रे अवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्ति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संदेहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। संदेहात्तावद्गौरंशुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इत्यब्राह्मणोयमिति। अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति तत्र संदेहाद् ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। दुरुपदेशाच्च। दुरुपदिष्टमस्य भवति। अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति। स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततश्च पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः। अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। आतश्च संदेहाद्दुरुपदेशाद्वा। नह्ययं कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति। किम्। अनेकमिति। किमत्र संगृहीतम्। एकवचनम्। कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात्। प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति। तद्यथा। आनय आसय शायय भोजय अनेकमिति। यद्यपि ताव-

---

रध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय। संदेहादिति। संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञं प्रयुङ्क्ते ऽब्राह्मणोयमिति। जातिकृतेति। जात्यभावकृतेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अयमत्रार्थः। एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोभिधीयते। यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघातउच्यते। माषराशिवर्णमिति। कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपणआसीनमिति। आचाराभावकथनम्। निर्ज्ञातमिति। भ्रान्तिबीजाभावाद् यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मणत्वारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम्। इदनीं तत्रैवोपचयमाह। इदं खल्वपीति। अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोत्यथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदा ऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति। प्रसज्यायमिति। विधायेत्यर्थः। निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनियतसंख्यद्रव्याच्चेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रती-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते । यत्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति । भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः । तद्यथा । न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति । इहाब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात् त्वतलौ प्राप्नुतः । तत्र को दोषः । स्वरे हि दोषः स्यात् । अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । अब्राह्मणत्वमिति चेष्यते । नञ्समासे भाववचने उक्तम् * । किमुक्तम् । त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति । नञ् ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥ ईषद् गुणवचनेन * । ईषत् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत । ईषद्गार्ग्यः । इह च न स्यात् । ईषत्कडार इति । ईषद ॥

तिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधउच्यते । पर्युदासे तु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद् द्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः । यत्र तु खल्विति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नः । भवतीति । अयमर्थः । आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्वं वा । धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । आबाधे चेति द्विर्वचनम् । शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधा । न इति वा षष्ठी । अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः । अन्यथा नप्रियमित्येव वाच्यं स्यात् । तस्माद्यत्र वाक्येऽपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति । अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात् प्रत्ययः स्यात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरश्चेष्यतइति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ । तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः ॥

ईषत् । ईषद्गार्ग्य इति । यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः । ईषत्कडार इति । गडेः कडचेत्यारन्प्रत्ययान्तत्वात् कृदन्तः कडारशब्दः । क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथाप्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् तथापीषदुन्नत इत्यत्र न स्यात् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षष्ठी ॥ ८ ॥ कृद्योगा च * । कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा । सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । कर्तृकर्मणोः कृतीति तु या षष्ठी सा कृद्योगा । तत्स्थैश्च गुणैः * । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः । पटहशब्दः । न-

---

षष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनरिति । प्रतिपदविधानायामपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात् पृच्छति । सर्वा षष्ठीति । साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेषइत्यनेनैव सिद्धायां षष्ठ्यां ज्ञोविदर्थस्य करणइत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येव श्रूयते एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभावः स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यं तस्मिन्ननुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् । प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते । तत्स्थैरिति । तच्छब्देन सन्निधानाद् गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थः । स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति । सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदा चिच्चन्दनगन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदा चिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति । कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नः शुक्लः पट इति । तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरणम् । अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति । तत्स्थं हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन संबन्धात् । नैष दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यप्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् । रूपवान् पटइत्यादौ तु नास्ति गुणगु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ट्टीघोषः । न तु तद्विशेषणैः * । न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । घृतस्य तीव्रो गन्धः । चन्दनस्य मृदुरिति । किमर्थमिदमुच्यते । गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किमर्थं पुनर्गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् काकस्य कार्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यद्वीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । षष्ठी ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥ प्रतिपदविधाना च * । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् । न नि ॥

णिनोरभेदाध्यवसायः । भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्यतत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव । न तु तद्विशेषणैरिति । तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते । तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य विशेषणम् । चन्दनस्य मृदुरिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम् । ननु घृतस्य गन्धेन संबन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावत्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समासप्रसङ्गः । यत्र गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात् समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात् समासाप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः । एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं न तु तद्विशेषणैरिति । तत्स्थत्वाभावात्तैः समासः प्रतिषिध्यतएवेत्यर्थः । न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते । केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन संबन्धाभावात्समासस्य प्रसङ्गाभावान्नार्थः प्रतिषेधेन ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ गुणे किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्ष-मसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः। इदं तर्हि। काकस्य कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति। इदं चाप्युदा-हरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति। ननु चोक्तमसामर्थ्या-दत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यम-त्रापेक्ष्यते दन्ता इति। नैष दोषः। भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकर-णाद्वा ऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति। सति किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य पचन् ब्राह्मणस्य पच्यमानः। नैतदस्ति। प्रतिषिध्यतेऽ-त्र षष्ठी लप्रयोगे नेति। या च श्रूयते। एषा वाक्यमर्थमपेक्ष्य भ-वति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः। इदं तर्हि। चोरस्य द्विषन्

पूरण। अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद् गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति नाप्यदेङां किं तर्हि सत्वे निविंशतेऽपैतीत्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते। संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षण युक्तस्तु न गृह्यते। सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात्। नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात्। गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते शतसह-स्रान्ताच्च निष्कात् क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं खारीशतमपि ददातीति मुनित्रय-वचनाज् ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वा-द्यत्नगौरवादिशब्दसिद्धिः। गुणे किमिति। वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः। भवतीति। यदा प्र-करणादिवशाद्दन्ताद्यर्थ एवावसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोपजनित एव ब्राह्म-णादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः इत्यर्थः। ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः। नैष दोषः। गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्तइति गुणिनो गुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः। प्रतिषिध्यतेत्रेति। आवर्जनवाचि पचा-श्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्म मन्यते। यथास्य लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः। ततश्च ब्रा-ह्मणस्येति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः। चोरस्य द्विषन्निति। तौ सदित्यत्र तौग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वाद् द्विषो ऽमित्रइत्येतत्सूत्रविहितो ऽपि शतासत्संज्ञः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृषलस्य द्विषन्। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद् द्विषः शतुर्वावचनमिति। अव्यये किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्योच्चैर्वृषलस्य नीचैरिति। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम्। इदं तर्हि। ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति। एतदपि नास्ति। प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति। या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः। इदं तर्हि। पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरावत्सानामपाकर्तोः। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत्। अव्ययप्रतिषेधे तो सुन्कसुनोरप्रतिषेध इति। समानधिकरणे किमुदाहरणम्। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य। शुकस्य माराविकस्य। पाणिनेः सूत्रकारस्य। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि। सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य। ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। अथात्वभिहितमित्येवं तत्॥

कर्मणि च॥ १४॥ कथमिदं विज्ञायते। कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यतइति। आहो स्वित्कर्मणि यः क्त इति। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः। कर्मणि षष्ठीतिनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् *। कर्मणि

ननु चात्रापीति। लन्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात्। सूर्यस्यो देतोरिति। सूर्योदयात् पूर्वमित्यर्थः। वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति। विशेषणसमासो ऽत्रभवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते। अथात्वभिहितमिति। एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम्।

कर्मणि। क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात् पृच्छति। कथमिति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षष्ठीतिनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः। इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः *। तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति। अपां स्रष्टा। पुरां भेत्ता। यवानां लावकः। कर्मणीत्येव सिद्धम्। अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति। किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति। क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः *। क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वात् अप्रतिषेधः। अथकोसावप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। समासः कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः। प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः *। अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे। कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। ब्राह्मणस्या गतः ब्राह्मणस्य ज्ञातइति। पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम्। पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञामर्चित इति। कर्मणीत्येव सिद्धम्। तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः। तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इत्यर्थेऽयं चः पठितः। कर्मणि च। कर्मणीत्येवंया षष्ठी। कर्मणि॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ १७॥ किमिह नित्यग्रहणेनाभिसं-

अकर्तरि कृतेति। यः कर्तरि विधीयते यथा कुम्भकार इति तत्रपरत्वादुपपदसमान से भाव्यम्। क्त चित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ तत्सामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः। द्रव्यमत्रेति। ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात्। ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्तेनान्येन भुक्तइत्यर्थः प्रतीयतइति ब्राह्मणस्य भुक्ते न संबन्धाभावः। प्रतिषेध्यमिति चेदिति। यदा पारंपर्येण संबन्धसंभवाद्भवति वै कस्य चिदिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायाबुधानां यत्नः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः। इत्यर्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः ततश्चाश्चर्यो गवां दोहोगोपालकेनेत्याद्युदाहरणम्।

नित्यम्। प्रतिषेधे सिद्धे ऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यते अनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। विधिरित्याह। कुत एतत्। विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः। नित्यम्॥

कुगतिप्रादयः॥ १८॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः*। प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। व्यवेतप्रतिषेधश्च *। व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि। सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम्। कु। कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। आङ्। आकडारः आपिङ्गलः। आङ्। सु। सुब्राह्मणः सुवृषलः। सु। अति। अतिब्राह्मणः अतिवृषलः। अति। दुर्। दुर्ब्राह्मणः दुर्वृषलः। दुर्। गति। प्रकारकः प्रणायकः प्रसेवकः ऊरीकृत्य उररीकृत्य। प्रादयः क्तार्थे *। प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम्। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः। एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम्। स्वती पूजायाम् *। स्वती पूजायामिति वक्तव्यम्। सुराजा अतिराजा। दुर्निन्दायाम् *। दुर्निन्दाया-

---

प्रश्नः। किमिहेति। विधिर्हीति। महाविभाषाधिकारात्। नित्य इति। विधिविकल्पे नैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः।

कुगति। प्रादिप्रसङ्ग इति। प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषय एवायं निषेधः तथा च स्वत्योः समासो भवत्येव। वृक्षं प्रतीति। वृक्षविद्युद्द्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः। संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात्। व्यवेतानामिति। व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः। आमन्द्रै रिति। याहीत्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्द्वारको दध्योदनादाविव परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः। तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते। एवं पाणिनीये लक्षणे ऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति। सिद्धं त्विति। तेन प्रत्यादीनां न भवति। आमन्द्रैरित्यत्र त्वाङ्ग्रहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम्। प्रादयः क्तार्थ इति। अगत्यर्थमिदम्। वृत्तिविषये क्तार्थे वृत्तयः प्रादयः। एतदेवेति। कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः। सुराजेति। न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मिति वक्तव्यम्। दुष्कुलं दुर्गवः। आङीषदर्थे*। आङीषदर्थइति वक्तव्यम्। आकडारः आपिङ्गलः। कुः पापार्थे *। कुः पापार्थइति वक्तव्यम्। कुब्राह्मणः कुवृषलः। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया*। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया*। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः अतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया*। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या*। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम्। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययनः। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या*। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्तइति वक्तव्यम्। निष्क्रान्तः कौशाम्बयाः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः*। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यतइति वक्तव्यम्। पुनः प्रवृद्धं बहिर्भवति पुनर्गवः पुनःसुखम्। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च*। इवेनसहसमसोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चवक्तव्यम्। वाससोइव कन्येइव। अव्ययमव्ययेन*। अव्ययमव्ययेन समस्यतइति वक्तव्यम्। प्रप्रयन्नपतिम्। उदात्तवतातिङागतिमताचतिङाऽव्ययम्*। उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङा अव्ययं सम-

---

उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति। तेनातिक्रमणेप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव भवतेति। सुकर इत्यादौ तूपपदसमासोस्त्येव। दुर्निन्दायामिति। प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेपि गतित्वात्समासो भवति दुष्कृतमिति। आङीषदर्थ इति। क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः। आबद्धमिति। आमन्द्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेषदर्थाभावाच्च समासाभावः। कुः पापार्थ इति। प्रशस्तेपि देषान्निन्दा भवति पापन्तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेदः। पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति कालवणमिति। अन्येत्वाहुः। पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तये कुः पापार्थ इत्युच्यते। ईषदर्थे तूत्तरपदे कादेशविधानात्समासो भवत्येव। अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो न दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः। उदात्तवतेति। सहसुपेत्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम्। अथ वा वार्तिककृद्दीतोर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यतइति वक्तव्यम्। अनुव्यचलत् अनुव्याकरोत् यत्परियन्ति। कुगति॥

उपपदमतिङ्॥ १९॥ अतिङिति किमर्थम्। कारको व्रजति हारको व्रजति। अतिङिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवतिकारको व्रजति हारको व्रजति। सुप्सुपेति वर्तते। अत उत्तरं पठति। उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः *। उपपदतिङिति तदर्थस्यायं प्रातिषेधः। कस्य। तिङर्थस्य। कः पुनस्तिङर्थः। क्रिया। क्रियाप्रतिषेधो वा *। अथ वा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति। अथक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते। कारको गतः कारको यातः। नैत-

---

क्त्यभावः। अनुव्यचलदिति। अत्र पूर्वपरत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातस्तत उदात्तवत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं भवति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति। गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात् तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनाद्विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाभावात्। यत् परियन्तीति। उदात्तवत उदाहरणम्। निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः।

उपपदम्। अतिङिति किमर्थमिति। यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः। अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तदर्थशब्दस्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः। अत इति। यस्मात् तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः। तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते। स तिङन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स तदर्थः। कस्येति। सामान्याभिधानाद् विशेषावधारणाय प्रश्नः। कः पुनरिति। कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः। क्रियेति। अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात् क्रियाप्रधानम्। प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते। क्रियाप्रतिषेधो वेति। यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात् क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः। अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह। अथेति। कारको गत इति। गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल्। कर्तुं गत इत्यर्थः। अत्रातिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा गतिकारक इति स्यात्। अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासनिषेधः। नैतदिति। सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणम्। नचात्र सुबन्तं क्रियावाचि। प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणीभावः। प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यम्। तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधाने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्क्रियावाचि। किं तर्हि। द्रव्यवाचि। इदं तर्हि। कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति। एतदपि द्रव्यवाचि। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवति प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। यद्येतज् ज्ञाप्य-

---

प्रधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम्। अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति। तस्यानुपपदत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात् तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः। धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च। कारकस्य गतिरिति। गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्। क्रियावाचित्वमस्तीति भावः। एतदपीति। धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति। प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति यत् सुबन्तं न तत् क्रियावाचि यत् क्रियावाचि न तत् सुबन्तमित्यर्थः। द्रव्यवदिति। यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धः तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः। अनयोरिति। नन्वत्रैव सूत्रे अतिङ्ग्रहणात् सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते। एवं तर्हि योगविभागः क्रियते। तेनातिङिति सूत्रद्वयशेषो विज्ञायतइत्यदोषः। अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते अतिङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुब्ग्रहणं तु पूर्वस्य पदकार्यार्थमनुवर्ततएव। भाष्येपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य। गतिकारकोपपदानामिति। एतत् सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्यागतीनामुपपदानाञ्च उत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः प्राक् समाससिद्धिः। कारकाणां तु कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः क्रियते तत्र कृद्ग्रहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवर्तनात् समासाप्रसङ्गात्। कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासार्थम्। अस्याश्च परिभाषायाः एं योगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते। यदि तर्ह्युत्तरपदात् सुप् नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात् षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न। ततश्च तन्निबन्धनस्वरो न सिध्यति। नैष दोषः। निरुपपदात् सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियतइति षत्वनिषेधो भविष्यति। यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क्व चिदुत्पन्ने सुपि समासः क्व चित् प्राक् सुबुत्पत्तेः। एवं कारकसमासोपि बहुलग्रहणात् क्व चित् सुबन्तेन भवतीति सा हि तस्य धनक्रीतेति प्रयोग उ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते केनेदानीं समासो भविष्यति । समर्थेन । यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो ऽवक्तुम् । षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन * । षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाशः । राज्ञःपुरुषो राजपुरुषः । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरमः कर्णेजपः । इहोभयं प्राप्नोति । कुम्भकारो नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति समासवचनात् । अथ वा-विभाषा षष्ठीसमासः । यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात् । तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषः ।

पपन्नः । उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राप्यदोषः । यदं तदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रश्नः । समर्थेनेति । सुबित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति । ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति । उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात् । पूर्वं धातुः साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावः । तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः । उदात्तवतेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्पन्नस्य विशेषाकाङ्क्षाया अभावादनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्तुपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः । षष्ठीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः । कुम्भकारइति । पक्षे प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात् तत्रैवोपपदे ऽणा भाव्यम् । अपवादविषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः । गतिकारकेति । तत्रोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः । अथ वेति । षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इत्यर्थः । क चित् कार्ये दोषदर्शनादाह । अनेनेति । सिद्धि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेन वा स्यादनेन वा। अयमस्ति विशेषः। उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा। ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति। नेत्याह। नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः। नैवं शक्यम्। अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत। तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति। उपपद॥

अमैवाव्ययेन॥ २०॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति। यथैवं विज्ञायेत। अमैवाव्ययेनेति। मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति। अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम् शब्दो यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। खशयं ब्राह्मणकुलमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्यात् अमाचान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति। अग्रेभोजम्। अग्रेभुक्त्वा। अग्रादिष्वप्राप्तविधेःसमासप्रतिषेधं चोद-

---

त्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्यादन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः। यस्य विग्रहो नास्तीति। अस्यापि विग्रहाभावः। षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात्। नित्याधिकार इति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तदधिकारसंप्रत्ययः। नैवं शक्यमिति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः। तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः॥

अमैवा। यदर्थ इति। यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः। खशयमिति। अधिकरणे शेतेरित्यच्। अतोमिति सोरम्भावः। अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूत् इत्येवमर्थोऽयं नियमः स्यात्। अन्तरङ्गत्वादिति। अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात् सुपेति समासविधानकाले अनव्ययस्यामोऽसंभवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः। अमैवेति। एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते। ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्देशात् तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः। अग्रे भोजमिति। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति। अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात् समास-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यिष्यति स न वक्तव्यो भवति । अमै ॥

शेषोबहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः । शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् * । शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः । अर्थ तस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेषुअनुक्तः समासः स शेषः । अर्थ तश्चेदविशिष्टम् * । अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदतः । नहि सन्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः । त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥पदग्रहणं किमर्थम् । इहानेकमन्यार्थे इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् । यथा मे माता तथा मे

प्रसङ्गः । प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात् तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ॥

शेषो । पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति । शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन पदत इत्याद्यादित्वात् तसिः । नहीति । सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थ । नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात् प्रथमायाः शेषत्वं ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानां भवति कण्ठे काल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषण इति पूर्वनिपातविधानाज् ज्ञापकाद्भवति ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेक । अनेकग्रहणस्य वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः । पदग्रहणमिति । अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते अर्थान्तरआश्रीयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते षतिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित् केनचित् पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिता सुस्नातं भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् । राजपुरुषः तत्पुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । शेषइति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । शेषवचनउक्तम् * । किमुक्तम् । तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति । अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेपि बाधेत । अथा-

---

तेति स आह यथा मे मातेति एतानिपदानि तथा मे पितेत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः । अथ वा स्नाहीति कश्चित् केन चिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः । ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम् । अश्रुतवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यां शिशुमारः कश्चिदुच्यते नद्यां ग्राहाः सन्तीति तस्माच्च मा स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते । अथान्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात् स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यतइति प्रश्नः । स्वपदार्थेपीति । अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः । पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात् । तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः । परंकार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः । शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति । संख्येति । दोरावतीकोवीरपुरुषको ऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् । अक्रियामाण इति । नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कण्ठेकाल इत्यादिर्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशम् । तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोषः । अथेति । एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात् सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेकग्रहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थइतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात् । सर्पिषोपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुप्सुपेति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहूनामपि यथा स्यात् । सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वः अनेकस्मिन्निति । इहापि यथा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति। यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति । तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति। नैष दोषः । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति । अत उत्तरं पठति । अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् * । अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनार्थम् । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञा

बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतःसमाससंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहिः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । सर्पिषो ऽपि स्यादिति । अपिशब्दो बिन्द्वर्थे वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः पदान्तरेण स्यादित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं के चिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अपिः पदार्थेत्यत्राप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृता तस्मात्स्यादिति पदं बिन्द्वर्थे वर्ततइति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । अतिङ्ग्रहणेन च पूर्वमेव सुप्सुपेत्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात् । नैतदिति । योगद्वयएवातिङ्ग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्ततएवेत्यर्थः । बहूनामपीति । अन्यथा सुप्सुपेति गुणेसंख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोरेव स्यात् । उत्तरपदइति । द्विगुग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिशः समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः । द्विगुस्तु द्वन्द्वजातादौ सावकाशत्वान्न ज्ञापकः । तत्पुरुषोपीति । ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात् । ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वादत्र तत्पुरुषाभावः । यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिरथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात् । नैष दोषः । तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेति संख्या प्रतीयते द्वितीयेत्यपि । द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा स्यात्। चित्रगुः शबलगुरिति। न वैकविभक्तित्वात्*। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। एकविभक्तित्वात्। एकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति। यदि तर्हि कुतश्चिदेव किं चित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते। एतदप्येकविभक्तियुक्तम्। इहापि प्राप्नोति। राजकुमारी। तत्रकुमारी। राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति। राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि। राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति। एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम्। न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कु-

---

संख्या प्रतीतिर्बाध्यते तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्याया अबाधः। चित्रगुरिति। सत्यनेकग्रहणे सुबित्येव चानुवर्तते न तु सुपेति। तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य। बतस्योत्तरपदमपि तेन प्रत्याय्यतइति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः। न वेति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वे ऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः। यदि तर्हीति। अयं भावः। चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्ये न कस्य चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात्। अथ यथाकथंचिद् अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां पश्य तया कृतं तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्। एकविभक्तियुक्तमेवेति। अयं भावः। नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयाद्यन्तस्यापि ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः। एकग्रहणसामर्थ्यादिति। एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः। विभक्तियुक्तमिति। एतदपि किमर्थमुच्यतइति चेत्संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्यथा अपूर्वनिपात इत्येतावदुच्यमाने संज्ञिनिर्दिष्टः स्यात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तमपूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात् । पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् *। पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहितत्वात् । चित्रगु शब्देनाभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति । न वानभिहितत्वात् *। न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । कथमनभिहितः । यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने तु प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति । सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् । सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषो नभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः । देवदत्त इति । भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः । यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः । तदा न सिध्यति । चित्रा गावो देवदत्तस्ये ति चित्रगुर्देवदत्त इति । तदा-

---

पदार्थाभिधानइति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति । एव मिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् । सामान्याभिधाने हीति । चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रमुच्यते न तु विशेषः । यदा सामान्यतइति । चित्रा गावोस्येत्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टे ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः । नेदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे हसिवाक्ययोर्युगपत् प्रयोगाभावः । एकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः । सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्नानपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । सर्वं वा विश्वं वेत्यत्राकारप्रश्लेषः कृतो ऽन्यथा पर्यायप्रसङ्गः स्यात् । तत्रावश्यमिति । चित्रगुसर्वमित्युक्ते न ह्येकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पि सिद्धम्। कथम्। नेदमुभयं युगपत्संभवति। वाक्यं समासश्च। यदा वाक्यं न तदा समासः। यदा समासो न तदा वाक्यम्। यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिः। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कः देवदत्त इति। सामान्यस्यैवतर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति। चित्रगुः कः। चित्रगु तच्चित्रगु किं चिच्चित्रगु सर्वमिति। सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्। तत्र चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात् सर्वं वाऽविश्वं वेति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु तदिति। अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते। एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते अस्येति। विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः। बहुयवौ बहुयवा इति। कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात्। सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु *। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा गुणवचनेषु। कथं गुणवचनेषु। गुणवचनेषूक्तम्। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तद्यथा। शुक्लं

र्थः। अथ वेति। कृत्स्नपदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगासिद्धिर्योदिता परिहृता च। यदा तु विभक्त्यर्थः संबन्धादिरभिधीयते समासे न तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दो ऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः। कथं पुनरन्यपदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यतइत्याह। तत्र हीति। पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः। सर्वपश्चादिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमासः। अद्रव्यस्येति। असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यतइत्यर्थः। अपर इति। अकारप्रश्लेषोत्र व्याख्याने नास्ति। आश्रयत इति। यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणोस्येति मतुब्लुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियतइत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि। वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि आश्रयविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संबन्धो-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति । गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । यदि तर्हि विभक्त्यर्थोभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्च । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । पदं नाम शब्दः शब्दो ह्येषः । शब्दे ह्यसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति । यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोभिधीयते । लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लैङ्गेषु तावदुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टावादय इति । सांख्येष्वप्युक्तम् । कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति । प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतः । अन्याः कस्मान्न भवन्ति ।

भिधीयते तथाप्यभेदोपचारात् संवन्धग्रभिधीयते । तत्र द्विष्ठत्वेपि संवन्धस्य प्रधानत्वात् स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यतइति तद्गते लिङ्गसंख्ये भवतः न तु गवाश्रये । यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदा चिद् गुण उच्यते कदा चिद् गुणी तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति संबन्धिन एव तु सर्वदेष्यते तन्न सिध्यतीत्यर्थः । कृत्स्न इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते । सद्रव्यं इति । द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात् तदार्थग्रहणं न कुर्याद् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः । यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात् तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति । सिद्धं त्विति । स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्ति रहितस्यैकत्वादय उक्ता ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति । प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । न नियोगत इति । नियमेन प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः स-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मादीनामभावात्। षष्ठीतर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने। अर्थतो व्यवस्था भविष्यति। अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमविशेषितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यत्येतद् वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। किं कारणम्। व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेतिप्रथमा भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति। भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी। परिगणनं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् *। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। व्यधिकरणानां मा भूदिति। पञ्चभिभुक्तमस्येति। अव्ययानां च *। अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः। सप्तम्युपमानपूर्वपद-

---

मयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः। कर्मादीनामभावादिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः। षष्ठी तर्हीति। कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः। एवमपीति। समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः। अर्थत इति। यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्त्येवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः। अथ वेति। असंकरं प्रथमाविधानं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति। यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विनासौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम्। एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः। परप्रधानेति। संख्येयप्रधानेत्यर्थः। एवमपीति। षष्ठ्यर्थस्यात्रभावात्। व्यभिचरतीति। लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात्। अभिहित इति। सबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः। सर्व एवात्र संबन्धोन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति। न तर्हीति। भवति बाह्यमिति। गोभिरन्यपदार्थस्यायः संबन्धः स एव समासेन्तर्भूतो न तु सर्वः। बहुव्रीहिरिति। भाष्यकारेण त्रिकतः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्योत्तरपदलोपश्च * । सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य चलोपोवक्तव्यः । कण्ठे स्थः कालोस्य कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । समुदायविकारषष्ठ्याश्च *। समुदायविकारषष्ठ्याश्चबहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः*। सुवर्णविकारोऽलंकारो स्य सुवर्णालंकारः । प्रादिभ्यो धातुजस्य वा* । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः । नञोऽस्त्यर्थानां च * ।नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । अविद्यमानः पुत्रोस्य अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वा ऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः * । नवा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति । अनभिधानात् । तत्रावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः । यथा पञ्च भुक्तवन्तोस्येति । अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । अर्थ नियमे मत्वर्थ ग्रहणम् *। अर्थ नियमे मत्वर्थ ग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे यःस बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्कष्टं श्रितमनेनेति । तथा चोत्तरस्य वचनार्थः *।

शेषो गृह्यतइत्ययमर्थः साधितो वार्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते । उष्ट्रमुख इति। उष्ट्रःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमिति वचनम् । कण्ठेस्थ इति । सुपिस्थ इति कः । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् । समासेन सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति । उपमानपूर्व उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च । समुदायविकारषष्ठ्या इति । समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च याषष्ठी तदन्ताद्यत् परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तनं वर्तः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्ती । मत्वर्थग्रहणमिति । षष्ठ्यर्थः सप्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति। के चित्तावदाहुः यद्वृत्तिसूत्र इति। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति। अपरआहुः। यद्वार्तिके इति। कर्मवचनेनाप्रथमायाः *। कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृत ओदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली। यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते। अथ कर्तृवचनेन कथम्। प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः। आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः। कर्तृवचनेनापि *। कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम्। अप्रथमाया इति किमर्थम्। वृष्टे देवे गतः। अथाप्रथमाया इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति। वृष्टे देवे गतं पश्येति। बहिरङ्गा अत्राप्रथमा। सुबधिकारे ऽस्तिक्षीरादिवचनम् *। सुबधिकारेऽस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वाव्ययत्वात् *। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अव्ययत्वात्। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। के सब्रह्मचारिणोऽस्येति। यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते। न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येय-

---

म्यर्थस्य मत्वर्थः। संख्ययेति। संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात्। यदात्वनेन मत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः। व्याख्यानान्तरमाह। अपर इति। कर्मवचनेनाप्रथमाया इति। प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः। इदञ्च वार्त्तिकमेवमुपपद्यते। यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति। अन्यथैतदवक्तव्यं स्यात्। आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानं नहि वार्तिककारः स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। ऊढरथ इति। रथशब्दः कर्मवचन ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात्। बहिरङ्गेति। वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः। उपसर्गविभक्तीति। स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम्। प्रतिवचनमिति। वर्तिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्ततश्चैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यतइत्यर्थः। इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि नि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म् । एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते । स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । किं सब्रह्मचारीति चेष्यते । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किं सब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारीत्वमिति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत इति। नैष दोषः । अग्नौ करवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह । अग्नौकरवाणीति। स आह कुर्विति। कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर आह । अग्नौ करिष्यइति । क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि । के सब्रह्मचारिणोस्येति । कठाइत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते नूनमयमपि। कठ इति । एवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं तेपि कठा इति । न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति । अथार्धतृतीया इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्यविग्रहः । अर्धं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः । समासार्थो

राकर्तुं सुपन्यस्यति । एवं तर्हीति । प्रतिवचनमिति । कठानामिति प्रतिवचनेन भाव्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरेति । अन्तोदात्तः स्याद् आद्युदात्तश्चेष्यतइत्यर्थः । कः सब्रह्मचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते । विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति । कः सब्रह्मचारी तवेति । एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते । अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति । अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्यतइति विशेषाभावं मत्वाह । अथ वेति । अग्नौ करवाणिन्यायेनेति । अग्नौ करवाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्मकत्वात् करोतिक्रियायाः । एवं कठ इति । नहि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः । तथा हि । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते । ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात् कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु के सब्रह्मचारिणोस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येव प्रतिवचनम् । कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तेनान्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नोपपद्यते। अन्यपदार्थो हि नाम संभवति। येषां पदानां समासस्तेभ्योन्यस्य पदस्यार्थोन्यपदार्थः। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते। अर्द्धतृतीयमनयोरिति। एवमपि कः षष्ठ्यर्थः। षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरर्द्धं भवति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः। अर्द्धं तृतीयमेषामिति। ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यतइति। नैष दोषः। अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। असिद्वितीयोनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धं तृतीयमनयोरिति। ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यतइति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति। तत्रैतत्स्याद् एकस्मात्प्रादुर्भाव इति। एतच्च वार्त्तम्। तद्यथा। सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परमभिसंबन्धो भवति। एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम। अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते इहापि युक्तो दृश्यताम्। इह तर्हि अर्द्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धं तृतीयमेषामिति। ननु चोक्तमसिद्वितीयोनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य

पदार्थेन भाव्यम्। इह च बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायाश्च वर्तिपदार्थस्याप्यन्वयाभावादन्यपदार्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरिति। तृतीयस्य हि तदर्थमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति स्वस्वामिसंबन्धे चात्रानभिधानाद् बहुव्रीहिर्न भवति। समासस्यानुपपत्तिचोदनान्मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः। अवयवेनेति। अर्द्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः। समुदायावयवानाञ्च कदाचिद्भेदविवक्षा कदा चिदभेदविवक्षा यथा ब्राह्मणानांसंघः। संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति। असि द्वितीय इति। द्वयोः पूरणः द्वितीयः स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद् द्विवचनप्रसङ्गः। अथेति। नह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोस्तीति भावः। एतच्च वार्तमिति। असारवाची वार्तशब्दः मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः। अत्र चेदिति। परस्परोपकाराभावेपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्द्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संबन्धो युक्त इत्यर्थः। इह तर्हीति। अर्द्धं तृतीयमनयो-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणे वर्तते । अस्ति सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्वितीयः । असिसहाय इति गम्यते । एवमप्यर्द्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । यथा । शतं यूथं वनमिति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्द्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः । अर्द्धतृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् । इह तर्ह्यर्द्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते । नैष दोषः । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्द्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्द्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । स-

---

रिति द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्यान्नार्द्धस्येत्यर्थः । अस्ति सहायवाचीति । अव्युत्पन्न एवेत्यर्थः । भवति बहुव्रीहावितिति । उपलक्षणार्थं सहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति शुक्लवासा लम्बकर्ण इति । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः । द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टोयं पक्ष इति मत्वाह । अथ वेति । संख्या नामेयमिति । अयमर्थः । अर्द्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोऽन्यपदार्थो वाक्यउपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यप्रत्याय्यं बहुत्वं यथा च वृक्षा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिरपलाशा इति च तथार्द्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्द्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समासार्थस्तत्रार्द्धस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यतइत्यर्थः । नैष दोष इति । अर्द्धेपि द्रोणत्वोपचाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरू

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केऽप्यवयवेषु वर्तन्ते योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति। कं च समुदायं नव्यभिचरति। अर्द्धद्रोणो द्रोणम्। अर्द्धाढकं पुनर्व्यभिचरति। अनेक॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये॥ २५॥ द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। द्वौ वा त्रयो वेति। भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति। तदापि सिद्धम्। कथम्। केचित्तावदाहुः। अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति। तद्यथा। कति भवतः पुत्राः कति भवतो भार्या इति। अपर आह। द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते। सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनम्। अथ द्विदशाः त्रिदशाः इति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति। संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः॥

पोपचारो नान्यदीये अवयवद्रत्यर्थः। अर्धद्रोणो द्रोणमिति। द्रोणेन विनास्याभावादित्यर्थः। अर्धाढकमिति। चतुराढको द्रोणः ततश्च विनाऽपि द्रोणेनैकाढकसद्भावेऽर्धद्वयस्य भावः।

संख्यया। द्वित्रा इति। बहुव्रीहिनिमित्तस्य डचो दर्शनादालाभावाच्च निश्चिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः। कोऽयं समास इति। स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। कोऽस्येति। यदितावद् द्वौ त्रय एषामुन्मुग्धानामिति तदान्यपदार्थत्वात् पूर्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु डज न सिध्यति असंख्येयवृत्तित्वाद् बहुव्रीहेः। अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः। भवेद्यदेति। विकल्पो वाऽर्थः इति द्वित्रशब्दः कदा चिद् द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम्। अनिर्ज्ञातेऽर्थ इति। केचिद्वचनमेतदित्याहुः। अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते। अयमर्थः। संशयोत्र वार्थो न विकल्पः स चानियतसंख्यादिमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद् बहुवचनम्। अर्थशब्देनात्र संख्यैवोच्यते संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः। कति भवत इति। अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छ्यतइति बहुवचनम्। द्वौवेति। विहद्वानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते। द्विर्दशेति। अयं भावः। द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते। तथा हि। द्वित्वं दशसंख्याया एकत्वान्नोपपद्यते नापि संख्येयानां दशानाम्। तस्माद् द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यतइति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते। अत्र दूषणमाह। संख्यासमास इति। सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात् संख्यावाचित्वं नास्ती-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः । नहि सुजन्ता संख्यास्ति। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते । द्वौ दश तौ द्विदशा इति । एवमपि अत्कारान्तत्वात्संख्ययेत्यप्रसिद्धिः । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति । न वा ऽसुजन्तत्वात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तत्वादित्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः । किंपुनः कारणं वाक्ये सुज् दृश्यते समासे न दृश्यते । सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे*। समासे सुजभावः । किं कारणम्। अभिहितार्थत्वात्। अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति । किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम्। यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति । अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवार्थाभिधायित्वात्* । अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः । किं कारणम्। संख्येयवार्थाभिधायित्वात् । संख्येयं वा-

---

त्यर्थः । द्वौ दशताविति । द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः । न वेति । नहि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात् । अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति । वृत्तावित्यर्थः । अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह । किञ्च भो इति। यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे चशब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचो ऽप्रयोगः स्याद् नान्यथेति प्रश्नः । न खल्विति । नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोर्थः संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्ताः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुच्प्रयोगः । ततश्चास्पदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशतावित्यपिविग्रहः कार्यो न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद् भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः । तदुक्तम् । शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः । वृत्तिशब्दोन्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः ॥ इति । संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थं उपपद्यतइति भावः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति यत्त्वेतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति। इदं तु न सिध्यति। अधिकदशा इति। यत्नियोगतः संख्या संख्येये एव वर्तते। अथोपदशा इति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः। दशानां समीपे उपदशा इति। कस्य पुनः सामीप्यमर्थः। उपस्य। यद्येवं, नान्यपदार्थो भवति। तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम्। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् *। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोयमारम्भः। कबभावार्थं वा*। अथ वा कब् मा भूदिति। संख्यया॥

दिङ्नामान्यन्तराले॥ २६॥ तेन सहेति तुल्ययोगे॥ २८॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात्*। दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणम्। अन्तरालप्रधानाभिधानात्। दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरण-

---

दशदर्थ इति। संख्याने संख्येये वेत्यर्थः। अधिकदशा इति। दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः। तस्माद्दशाद्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव। इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम्। उपदशा इति। दशानां समीपइति सप्तम्या समीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति। सामीप्यमिति। धर्मेण धर्मी लक्ष्यते कस्य सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः। उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दस्य समासस्येति चेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति प्रश्नः। उपस्येति। आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः। स एवाह। यद्येवमिति। यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः। एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं ख्यापितम्। संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम्। द्विना इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह। तत्रेति। इदानीमेतदपि ख्यापयन्नाह। अथ वेति। ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्विना इति सिद्धयइत्याह। कबभावार्थं वेति। शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थ इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु।

दिङ्नामानि। तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः। दिक्समाससहयोगयोरिति। प्रश्रिय इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते। दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक् सा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति । अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति । न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ । दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति रमणीया दिक् शोभना दिगिति । अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः ।

दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः । सपुत्र इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति न्यायः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । अद्य पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावः सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धे ऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणापूर्वाशब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये ऽपि विशेषणसमासः सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम्। नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समासइति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या । न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोऽपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽन्यपदार्थोऽभिधेयो न शब्दः । दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः । यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः । कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः । यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एवैन्द्र्यादयो योगिकत्वान्न दिक्-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। एवं च कृत्वास्तु दिक्समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव। ननु चोक्तं दक्षिणोत्तर पूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् *। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोयमारम्भः। कब भावार्थो वा*। अथ वा कब् मा भूदिति॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ २७॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादशिष्यो बहुव्रीहिः*। तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणम्। क्रियाभिधानात्। क्रियाभिधीयते। तच्चान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। न वैकशेषप्रतिषेधार्थम्*। नवा ऽशिष्यः। किं कारणम्। एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। पूर्वदीर्घार्थं च*। पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम्। केशाकेशि। स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोनेनैव दीर्घत्वं स्यात्। अथेदानीमन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् *। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोयमारम्भः। कबभावार्थं वा*। अथ वा कब् मा भूदिति। तत्र तेनेदम्॥

शब्दाः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अत्र हि वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति। तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः॥

तत्र तेनेदम्। क्रियाभिधानादिति। इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीतिसमासो युद्धक्रियायामेव भवतिसचान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समास इत्यर्थः। न वेति। केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनयाबहुव्रीहिसंज्ञयाऽनवकाशया बाध्यते। पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम्। अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात्। पूर्वदीर्घार्थं चेति। तत्रतेन आइदमित्याकारप्रक्षेपेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते। उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः। अथेदानीमिति। एवं च मुष्टीमुष्टीत्यादि भवति आकारप्रक्षेपे तु मुष्टामुष्टीति स्यात्। कबभावार्थं वेति। इच् कर्मव्यतिहार इति कबभावपक्षे सावकाशः। पक्षान्तरे तु परत्वाद्बाधित्वा कप् प्राप्नोति। शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते नतूपयुक्तादन्यः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ चार्थ इत्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च द्वन्द्वः समासस्तत्र पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । नेदं वाचनिकम् । अलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति । गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथेह कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति । शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । यदि शेष इति वर्तते । उपाज्ञातं स्थूलसिक्तं तूष्णींगङ्गं महाह्रदम् । द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा ताप्सीं कृताकृते ॥ इत्येतन्न

चार्थे । चार्थ इत्युच्यतइति । यदितुसमाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्येततदानदोषःस्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः । श्रितो भवति समासइति । समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः । परंकार्यत्वे चायं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः । अशेषत्वादिति । विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः । उपाज्ञातादयः पञ्च तीर्थ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिध्यति । नैष दोषः । अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम् । चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः* । चार्थेद्वन्द्ववचनेसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदीति॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति । सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् । तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः * । तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः * । विप्रतिषिद्धेषु युगपपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे । किं कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् । यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः ।

विशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा तापां न तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशंसेयम् । कृतं तीक्ष्णं सन्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन । कृताकृते इत्येतदत्रोदाहरणम् । अत्र क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासविधानादशेषत्वाद्द्वन्द्वाप्रसङ्गः । कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः । अन्यद्धिकृतमिति । ततश्च वैयधिकरण्यात् तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव । न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते । चार्थे द्वन्द्ववचनइति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात् तस्य चानिष्टे ऽपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोस्ति । सिद्धं त्विति । न्यासान्तरेणाति प्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । गामश्वमित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्तइति युगपद्वाचित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः । पट्वीमृद्व्याविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति । विप्रतिषिद्धेषु चेति । ये अर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम् । विरुद्धानान्तु सहानवस्थानाद् युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यतइत्यर्थः । आरात् पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति । किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । आरादादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत् । प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति । इहापि न दोषो भवति । यदप्युच्यते । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्वे एव शब्दाः विप्रतिषिद्धाः । इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति । न्यग्रोधार्थं निवर्तयति । न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति प्लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम् । एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । प्लक्षन्योधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थि-

---

धायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते । दर्शनीयामातेति । वृत्तावेकार्थीभावेन मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभाव।यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्व्यावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकञ्च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी च मृद्वी चेति । विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् । न्यग्रोधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थे अवगते अर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः । इहापीति । विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि । यदा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सह संप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव । इदानीं युगपद्वाचिताया असंभवं प्रतिपादयति । एवमपीति । अभिधानक्रमादभिधेयक्रमो ऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमात् क्रमवदर्थावगमान्नसंभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः । न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थं प्रतिपत्तिकालेयदि प्लक्षार्थं स्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद्द्विवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभि-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तः। एक एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति। विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य। विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते। द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति। किमेतत्। युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम्। विग्रहे किलनाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे। समुदायात्सिद्धम्। समुदायात्सिद्धमेतत्। किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः। समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य *। समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। एकार्थत्वात्समुदायस्य। एकार्था हि समुदाया भवन्ति। तद्यथा। शतं यूथं वनमिति। नैकार्थ्यम्। नायमेकार्थः। किं तर्हि। द्व्यर्थो बह्वर्थश्च। प्लक्षोपिद्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः। यदि तर्हि प्लक्षोपिद्व्यर्थो न्यग्रोधोपिद्व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात्*। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः*। इति चेत्तन्न। किं कारणम्। बहुत्वाभावात्। नात्र बहुत्वमस्ति।

धायीत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति। विग्रहे चेति। द्यावेति। द्योशब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्ततइति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारो गोतो णिदिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाद् णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च। तवं पृथिवीशब्दो दिवःपृथिव्यौ वक्तीति प्रथमाद्विवचनो वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। संनमेते इति। द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते। किमेतदिति। यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति। उपोद्बलकमिति। उत्कृष्टं बलकमुद्बलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकम्। आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात्। विग्रहेकिलेति। साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः। युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह। समुदायादिति। द्वन्द्वेन समुदायरूपोर्थोभिधीयतइति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। नैकार्थ्यमिति। उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः। बहुवचनप्रसङ्ग इति। एकैकेन युगप-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किमुच्यते बहुत्वाभावादिति । यदाइदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति । याभ्यामेवाचैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि । यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्यवचनं नोपपद्यते। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानम् *। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेद् एवमुच्यते। तन्न। किं कारणम् । प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः । कथं पुनः प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः स्यात् । यावता कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः । कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् *। कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेद् एवमुच्यते। तन्न । तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् । तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या प्लक्षः स्यात् न्यग्रोधेप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् *। दर्शनं हेतुरितिचेत्तुल्यमेतद्भवति प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्दः । तुल्यं हि कारणम् । नवै लोके एष संप्रत्ययो भवति । न हि

दनेकस्यार्थस्याभिधानात् । याभ्यामेवेति । नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थः । अन्यवाचकेनेति । लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दो परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्ताविर्त्यर्थः । प्लक्षस्येति । प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते। वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः । प्लक्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोत्र कारणशब्देन विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् । इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह । कारणादिति। प्रक्षरणं विस्तारेणावस्थानम् । न्यग्रोहणमधःशाखामवस्थापनम् । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । प्लक्षेपीति । लोकव्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च । तुल्यं हीति । त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्लक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते। तद्विषयं च *। तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम्। किंविषयम्। द्वन्द्वविषयम्। युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः। बाढं युक्तम्। अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् *। अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते। तद्यथा। समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति। अश्वः शोण इति। समाने च कालेवर्णे गौः कृष्ण इति भवति। अश्वो हेम इति। समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति। अश्वः कर्क इति। यदि तर्हि प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्नः। एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते। प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः *। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्ष इति। सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः। न पृथग्भूतौ। किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ। अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् *। स्वाभाविकमभिधानम्। अथ वेह कौ चित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौ चित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः

क्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः। तद्विषयं चेति। द्वन्द्वावयवानामिवानेकार्थाभिधायित्वन्न केवलानामित्यर्थः। युक्तं पुनरिति। किं युक्तमेतदित्यर्थः। बाढमिति। भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च। अश्वः शोण इति। यथाश्वादन्यत्र शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात् प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थः। यदि तर्हीति। ननु तद्विषयं चेत्युक्ते कोस्य दोषस्यावसरः। एवं मन्यते। परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेपि सामर्थ्यहानाभावो यथावह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेपि वह्नौ। अनुक्त इति। न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः। उक्तं ह्येतत्। द्वन्द्वावयवानामिवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्निसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ। सहभूताविति। भारोद्यन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावात्। प्राथमकल्पिकाविति। लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थः। कौ चिदिति। तत्सहचरितगुणक्रि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति। तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात् । किमिमौ प्लक्षावेव आहो स्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । सेयं युगपदधिकरणवचनतानाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निबन्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति । तदपि छान्दसम् । तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इह चेद् द्वन्द्वइतीयता सिद्धम् । कथं पुनरन्येन नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येषः । शब्दे कार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यथा विज्ञायेत । येन कृतोर्थश्चार्थ इति । कः पुनरन्येन कृतोर्थः । समुच्चयः अन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति । समुच्चये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतद् न्यग्रोधश्चेति। तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्प्लक्षश्चेति । अन्वाचये । प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् सापेक्षोयं प्रयुज्यते इति । इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षस-

---

यादर्शनात्तद्रूपारोपणाद् गौणावित्यर्थः । यथोक्तं यदि प्रक्षरतीत्यादि । संदेहः स्यादिति । उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृतः संदेहः । भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह । सेयमिति । दुःखेति । प्रतीतावनुपारोहात् । दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायो न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य। न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधौप्लक्षन्यग्रोधाविति समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः । लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह। यच्चापीति। एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः । येन कृतोर्थ इति। अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयतइत्यर्थः । ननु येनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं न स्यात् प्रकाशनं वा । तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते । न हि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते । यथोक्तं नहि शब्दकृतेन नामर्थेन भवितव्यमिति । अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । कः पुनरिति । समुच्चय इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा गामश्वं पुरु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्राय इति। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते समाहारे ऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति। तत्रायमप्यर्थः। द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति। समाहारैकत्वादेव सिद्धम्। एकादशद्वादशेति कोयं समासः। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः। एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः *। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति। एकविंशतिः। द्वाविंशतिः। सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे ऽधिकलोपश्च। सिद्धमेतत्। कथम्। समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्। अधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यते ऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति। एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्वाधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। यदि समानाधिकरणः। स्वरो न सिध्यति। यद्वि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत्। किंपुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत्। इह मा भूत्। शतसहस्रमिति। अस्तु तर्हि द्वन्द्वः। ननु चोक्तम्। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति। यदा तर्ह्येकवचनं तदा

षमित्यादौ। वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यन्ते। तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैव यः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वन्द्वो गामश्वमित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमान्नासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते। सामर्थ्यं त्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नात्रासामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः। प्लक्षस्येत्युक्त इति। न्यग्रोधोऽदृश्यतामित्युपक्रम्य यदा प्लक्षस्येत्युच्यते। तदा न्यग्रोधस्येति गम्यते। यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासबन्धाद् भिन्नकाल्यतया नास्तिपरस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः। प्रधानाभिधायि पदं चार्थे न वर्तते ऽपि त्वप्रधानस्यैवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः। इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति। समाहारेपीति। तत्रापि परस्परसहिततावगमात्। द्वन्द्वैकवद्भाव इति। युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्याद् एकैकस्यानेकार्थत्वात्। न च विषयविभागार्थे ऽसौ वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात्। दशादिभिरिति। आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिद्दोषः। वचनमिति। द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः। सिद्धं त्विति। शाकपार्थिवादित्वात्। शतसहस्रमिति। षष्ठीसमासः। सर्वो हीति। तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र बहुवचनग्रहणेन।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चार्थे ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् * । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । परप्रयोगो मा भूदिति । न वानिष्टादर्शनात् * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि किं चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातः षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं नचेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । उपसर्जनम् ॥

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ किमयं तन्त्रान्तरनिर्देशः आहो स्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमः । बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि

तज्ज्ञापितम् । लिङ्गमशिष्यमिति । वाक्यवत्समासे नपुंसकमिति पदाकर्तव्यमित्यर्थः ॥

उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैवदृश्यतइति किं तन्निवृत्त्यर्थे न यत्नेनेत्यर्थः इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति । अथ यत्रेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गः । अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अबुधभ्रान्तिनिराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः ॥

अल्पाच्तरम् । किमयमिति । किं तरबर्थः प्रकर्ष आश्रीयते । अथ स्वार्थे अत एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्यात् न्यग्रोधशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपोनुत्पत्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः । ततश्च शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदा चित्पूर्वनिपातः स्यात् । अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाल्पा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति । तत्रशङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्याऽपि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति नैष दोषः। यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति । अथ वा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः * । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ। शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवानामिति । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति । आहो स्विदविशेषेण । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो ऽनियमः शेषेषु * । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदव इति । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् * । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः । अभ्यर्हितं च * । अभ्यर्हितं

च्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दुभिशब्दस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति । यदेतदिति । तन्त्रे दोषप्रसङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतन्त्रे तु तस्मिंस्तस्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्खतूणवाविति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः । तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति । शङ्खस्यातूर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषा हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे। अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनःपुनर्लक्षणप्रवर्तनात् सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण । उदगयनस्थावि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। मातापितरौ। श्रद्धामेधे। लघ्वक्षरम् *। उघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। कुशकाशम्। शरचापम्। अपर आह। सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। लघ्वक्षरादपीति। दीक्षातपसी श्रद्धातपसी। वर्णानामानुपूर्व्येण। *। वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुश्च ज्यायसः *। भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। युधिष्ठिरार्जुनौ। संख्याया अल्पीयसः *। संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। एकादशद्वादश। धर्मादिषूभयम् *। धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आद्यन्तौ अन्तादी। अल्पाच्तरम्॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ ३५॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्रः द्विभार्यः। अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। परत्वात्संख्यायाः। द्व्यन्याय त्र्यन्याय। वा प्रियस्य *। वाप्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। प्रियगुडः गुडप्रियः। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम् *। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम्। गडुकण्ठः गडुशिराः। सप्तमीवि॥

ति। उत्तरायणस्थौ। लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम्। मातापितराविति। गर्भधारणादिना पितृपेक्षया माताभ्यर्हिता। श्रद्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम्। लघ्वक्षरादपीति। पूर्वविप्रतिषेधेन। दीक्षातपसी इति। दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा। वर्णानामिति। वेददर्शनाश्रयस्रोतपत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम्। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः। एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयमित्याहुः। द्वेकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः।

सप्तमी। विश्वदेव इति। यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम्। विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः। द्विपुत्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतद् अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्मात्द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम्। परत्वात् संख्याया इति। शब्दपरविप्रतिषेधात्। एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति न कृतम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निष्ठा ॥ ३६ ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः प-रवचनम् * । निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा नि-ष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजा-ता । संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता । न वोत्तरपदस्या-न्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य * । न वा वक्तव्यम् । किं कारण-म् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिका-लसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः पराच निष्ठा भवतीति । प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रस-ङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः । प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अ-कृतमितप्रतिपन्ना इति । तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः । न वा कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति । प्रह-रणार्थेभ्यश्च * । प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठा सप्तम्यौ भवत इति वक्त-व्यम् । अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दण्डपाणिः । द्वन्द्वे घ्यजा-द्यदन्तं विप्रतिषेधेन * । द्वन्द्वे घीत्यस्मादजाद्यदन्तमिति एतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमि-त्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति । इन्द्राग्नी । अजाद्य-दन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । उभाभ्यामल्पाच्तरम् * । उ-भाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ । इहोभयं प्राप्नोति वागग्नी । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अजाद्यदन्तमित्य-स्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ । इ-होभयं प्राप्नोति वागिन्द्रौ । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति । विप्रतिषेधेन ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥ कडारादय इति वक्तव्यम् । इहा-पि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः । खण्डवात्स्या । वात्स्यखण्डः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्

निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रतिषेधा-दन्तोदात्तविधानाज् ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः । नवेति । उत्तरपदान्तोदा-त्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नान्यथा ॥

कडाराः । बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कडारादय इति विज्ञास्यते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥ अनभिहित इत्युच्यते । किमिदमनभिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् । यावद्ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति । अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते * । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति । क्वान्यत्र । चित्रगुः । शबलगुः । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । गर्गाः । वत्साः बिदाः । उर्वाः । यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति । सप्तपर्णोऽष्टापद

रोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो यान्तीति ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ द्वितीयपादः समाप्तः ॥

अनभिहिते । प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति । किमिदमिति । अभिपूर्वस्तावद्दधातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते । अश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र बन्धनवृत्तिः । अभिहितः श्लोक इत्युच्चारणवृत्तिः । अभिहितोर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासंभवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह । उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति । यावद्ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थेलं प्रतिपादयतः । अनभिहितवचनमिति । अर्थं प्रत्यायमायलोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् । अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्थे शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेर्थे । यञञ्भ्यामिति । यजन्ते नाञन्ते न चेत्यर्थः । यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधानं न संभवति । न्याय्योत्पत्तिरिति । उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्धा न्याय्य उच्यते । बहुवचनोदाहरणम् । गार्ग्यो गार्ग्यावित्यत्र यत्रैव परदेशस्यावष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात् । बहुवचने तु यञञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या । सप्तपर्ण इति । वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते । अस्ति चेह वी-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति । समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायां द्विवचनं न भवतीति । यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति । अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते । न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम् । यदप्युच्यते गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति । यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते । न चैतत्समर्थानांप्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । यदप्युच्यते सप्तपर्णोऽष्टापद इति । समासेनोक्तत्वाद् वीप्सायां द्विर्वचनं न भवतीति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति । श्नम्बहुजकच्तु तर्हि । श्नम् । भिनत्ति छिनत्ति । श्नमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब् न भवति । बहुच् । बहुकृतं बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति । अकच् । उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति । ननु च श्नम् बहुजकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकच्तु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः * । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । किं पुनरिहा-

---

प्सा सप्त सप्त पर्णान्यस्येति । समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथा साध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह । यत्तावदिति । न चात्रास्तिनेति । वर्तिपदयोरन्यपदार्थ उपसंक्रान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ताप्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव । न चैतदिति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः । यञञोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अण् न भवतीत्यर्थः । यदत्रेति । वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पर्वार्थस्य वीप्सायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः । श्नमोक्तत्वादिति । भावकर्मकर्तारो विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह । नन्विति । ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव । वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत् । तक्रदानञ्च दधिदानस्य विरोधाभावेऽपि लोके बाधकं दृश्यते । तदेवं श्नमादिदृष्टान्ताबष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् । इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति । किं पुनरिति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते। आहो स्विदन्यच कर्तव्यो न क्रियते। इहाकर्तव्यः क्रियते। एष एव हि न्याय्यः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात्। अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम्*। कः पुनर्विभक्त्यर्थः। एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम्। तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति। अभिहिते हि प्रथमाभावः*। यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु समर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति। क्व। वृक्षः प्लक्षः। किं कारणम्। प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति। न क्वचित्प्राति-

---

आहोस्विदन्यत्रेति। अपूपौ द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् अमादिभिरभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियतइत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। इहाकर्तव्य इति। अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते। अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः। इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह। अनभिहितस्त्विति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता। तत्र पदैकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्म द्वितीयार्थः संपद्यते। तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद् द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोनभिहिताधिकारेण। यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योनभिहिताधिकारः। कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति। कः पुनरिति। एकत्वादय इति। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय। निमित्तत्वायेति। कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारंपर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। अभिहितइति। यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद् वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति। एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्ततएवेति दोषाभावः। प्रत्याख्यानवाद्याह। न क्वचिदिति। वचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तेपि तदर्थं प्रथमा भविष्यति। द्वितीयादयस्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः। उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। तत्रैव तु खल्वयं दोषः। यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते न प्राप्नोति। क्व। पचत्योदनं देवदत्त इति। किं कारणम्। तिङोक्ता एकत्वादय इति। अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च। न क्वचित्तिङा एकत्वादीनामनभिधानम्। उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्ष इति। अत्राप्यभिधानमस्ति। कथम्। वक्ष्यत्येतद् अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति। वृक्षः प्लक्षः। अस्तीति गम्यते। तत्रैव तु खल्वेष दोषः। यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति। प्रथमा ते प्राप्नोति। क्व। कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति। कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेतिकृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति। का तर्हि प्राप्नोति। प्रथमा। तद्यथा। कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति। करोतेरुत्पद्यमानेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति। का तर्हि। प्रथमा भवति। नैष दोषः। नहि ममानभिहिताधिकारोस्ति। नापि परिगणनम्। सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति। अस्ति च सामर्थ्यम्। किम्। कर्मविशेषो वक्तव्यः। अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि। तच्च क-

---

नभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति। तिङोक्ता इति। अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानम्। पचतीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः। परिगणनं चेति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्। अत्र च तिङास्त्येकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः। आरम्भवाद्याह। न क्व चिदिति। सर्वत्रच पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्यते चेति। प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः। भवन्तीपर इति। लट्पर इत्यर्थः। ततश्च वृक्ष इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेप्येकत्वादौ प्रथमा भवति। एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तमुद्भावयति। तत्रैवेति। भीष्ममिति। भीष्मादिविशेषविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात् प्रथमा प्राप्नोति। आरम्भवादिनस्तु परिगणनात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः। कर्मविशेष इति। भी-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । अस्ति खल्वपि विशेषः । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च । कृतः कटः भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति च । करोतेरुत्पद्यमानः क्तः अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते । कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत् कटस्थं कर्म तत् शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः। तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाऽभाव इति । प्रथमा तेन प्राप्नोति । क्व । एको द्वौ बहव इति । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति। कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अवश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे क-

---

ष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । नह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते । अथ वेति । यद्यत्करोतिक्रिययाप्तुमिष्टतमं तत्तत् सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति तत्र करोतिक्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः । यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमप्श्रुत्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तरउपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह । अथ वेति । सत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानाञ्च प्रातिपदिकानां परस्मेति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाजः एवं गुणा अपि । क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति । अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति । साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः । एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह । तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपदिकेनोक्ता इत्यनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः । आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह । कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता बहुवचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनाञ्चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतस्तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनाञ्च वि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्मणो बहुत्वइति। न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति। अथ सन्ति ममापि सन्ति। तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति। अथ वा उभय वचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्थोसौ गुणः तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति। अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमविशेषितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति। अथ वा समयाद्भविष्यति। यदि सामयिकी न नियोगतः। अन्याः कस्मान्न भवन्ति। कर्मादीनामभावात्। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी। अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपिद्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः। अर्थतो व्यवस्था भविष्यति। परिगणनं कर्तव्यम्। तिङ्कृ-

---

शेषत्वं तत्र कस्मात् कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते। नैष दोषः। प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षितः ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः। अथ सन्तीति। व्यतिरिक्तानीत्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते। तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तत इति। यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या। अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या। तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे एवं शब्दशक्त्याश्रयेणै कत्वादिभेदेनैव समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह। अथ वेति। गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते। द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः। यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः। यत्स्थोसाविति। यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेतिभावः। संख्येयमविशेषितमिति। केवलस्यप्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात् प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात्। एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह। अथ वेति। समयादिति। परश्चेत्यस्मात् प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः। कर्मादीनामिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात्। षष्ठी तर्हीति। कर्माद्यभावः शेष इति भावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात्। अर्थतो व्यवस्थेति। सामर्थ्यादित्यर्थः। एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रतिपदिकेनाभिहितमित्यप्रा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम् * । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कटः । तिङ् । कृत् । कृतः कटः । कृत् । तद्धितः । औपगव कापटवः । तद्धितः । समास । चित्रगुः शबलगुः । समास । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् * । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि स्यात् । षष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनामभावात् । समयश्च कृतः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययइति । न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । द्वयोः क्रिययोः कार-

---

प्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते तत्र यथा समयश्च पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवं संख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् । औपगव इति । अपत्यापत्यवत् संबन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात् षष्ठ्यभावः । उत्सर्ग इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् । परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति । का तर्हीति । अनभिहित इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह । द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रसादाख्यम् । तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितमित्यभिहितेनेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्य्यं चद्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्य्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्ति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति। क्व। प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति। किं कारणम्। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति। न वान्यतरेणनाभिधानात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अन्यतरेणानभिधानात्। अन्यतरेणाचानभिधानम्। सदिप्रत्ययेनाभिधानम्। आसिप्रत्ययेनानभिधानम्। यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति। न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति। अनभिहिते हि विधानम्*। अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते। नाभिहिते प्रतिषेधः। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया। यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्। आसने आस्ते शयने शेत इति। अत्राप्यन्यत्त्वमस्ति। कुतः। साधनभेदात्कालभेदाच्च। एकस्याचासेरासिः साधनम्। सर्वकालस्य प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनम्। वर्तमानकालस्य प्रत्ययः। किं पुनर्द्रव्यं साधनम्। आहो स्विद् गुणः। किं चातः। यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात्। अथ हि गुणः साधनं भवत्येत-

---

सद्भावावगमः। पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षश्चाश्रित्याह। नवेति। प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह। कुतो नु खल्विति। पर्युदासमाश्रित्याह। अनभिहिते हीति। पर्युदासेपि दूषणमाह। यद्यपि तावदिति। आसनआस्तइत्यत्रैकैवासनक्रिया तस्याश्चाधिकरणं ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः। अत्राप्यन्यत्त्वमिति। भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः। एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते। आसिः साधनमिति। आसनमित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम्। कथमेतदिति चेत्। उच्यते। आस्यतेस्मिन्नित्यासनमुच्यते। यदि चासनक्रियास्ते संनिधीयते ततस्तदपेक्षन्तदासनमुच्यते। एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति। नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र या आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति। न त्वस्या अन्या। एवं तर्ह्यर्थान्तरेस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम्। तदयमत्र परमार्थः। आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते। शब्दस्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयतइत्यर्थः। सर्वकालस्य प्रत्यय इति। कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात्। बाह्यमिति। देवदत्तादिकमित्यर्थः। किं पुनरिति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्न्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणः । अन्यश्चासिगुणः । किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मायाचष्टे असौ वृक्ष इति । कतरस्मिन्यस्तिष्टतीति । स वृक्षोधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंवध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात् । यत् करणं करणमेव । यदधिकरणमधिकरणमेव । अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् * । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा प्रथमा । कोवकाशः । अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति * । अवकाशो ऽकारकमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमनोप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते । विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभवः * । अथ वा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः कटंकरोति भीष्ममुदारंशोभनंदर्शनीयमिति । प्रथमाया अवकाशः अकारकं

यदि द्रव्यंसाधनं तदा तदेकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्त परिहारो न संगच्छते । अथ शक्तिः साधनं तदा तस्या भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता । स एव पृच्छति । किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अयं भावः यदि द्रव्य साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थ क्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद् दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः । सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह । अनभिहितवचनमिति । क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात् प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः । वृक्ष इति । क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं मन्यते । अस्तिर्भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते ज्ञानञ्च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रौत्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानुषङ्गात् कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृक्षः प्लक्ष इति। इहोभयं प्राप्नोति। कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय इति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन। न सिध्यति। परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्*। कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति। तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः। कर्तव्यः कट इति। स कथं कर्तव्यः यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्थाः नार्थोऽनभिहिताधिकारेण। अनभिहि॥

कर्मणि द्वितीया ॥२॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम्*। समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। समया। समया ग्रामम् समयाव्रजम्। समया। निकषा। निकषा ग्रामम् निकषा व्रजम्। निकषा। हायोगे। हा देवदत्तं हा यज्ञदत्तम्। हायोग। अपर आह। द्वितीयाविधानेऽभितः परितः समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम्। द्वितीयाविधाने ऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभितः। अभितो ग्रामम् अभितोव्रजम्। अभितः। परितः। परितो ग्रामम् परितोव्रजम्। परितः। समया। समया ग्रामम् समयाव्रजम्। समया। निकषा। निकषा ग्रामम् निकषाव्रजम्। निकषा। अध्यधि। अध्यधि ग्रामम् अध्यधिव्रजम्। अध्यधि। धिक्। धिग्जाल्मम् धिक् वृषलम्। धिक्। अपर आह। उभसर्वतसोः का-

---

षष्ठोति। क्रियाकारकसम्बन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्यव्यतिरेकाभावात्। कर्तव्यः कटइति। प्रथमां परत्वाद्बाधित्वा कार्ये कर्मणोः कृतोति षष्ठी प्राप्नोति इतितद्बाधनार्थोऽनभिहिताधिकारः॥

कर्मणि। समया ग्राममिति। सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः। एवं निकषायोगे। हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति। अभितोग्राममिति। पर्यभिभ्यां चेति तसिलन्तावभितः परितः शब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तेते तद्योगे पिषष्ठ्येव प्राप्नोति। अभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोभितः शब्दोस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति। अध्यधिग्राममिति। उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति। धिग् जाल्ममिति। धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः। हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात् संबोधना विभक्तिरेव भवति। उभसर्वतसोरिति। उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः। उभशब्दा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते॥१॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥१॥
उभसर्वइत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतः । उभयतो ग्रामम् उभयतोव्रजम् । उभयतः । सर्वतः । सर्वतो ग्रामम् सर्वतोव्रजम् । सर्वतः । धिग्योगे । धिग् जाल्मम् धिग् वृषलम् । धिक् । उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्य्युपरि । उपर्युपरि ग्रामम् उपर्य्युपरिव्रजम् । उपर्युपरि। अध्यधि । अध्यधि । ग्रामम् अध्यधिव्रजम् । अध्यधि । अधोधः । अधोधो ग्रामम् अधोधोव्रजम् । अधोधः । ततोन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रति भाति किंचित् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् । कर्मणि द्वि ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा । कथम् । कर्मणीत्येव । तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन् सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोयमारम्भः । यद् यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति। एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा। । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यथा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति ।

वयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्याभावात् । दृश्यत इति । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतीति । षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केन चित् किं चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्मृत्युपन्यासः ।

तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतसूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः । तृतीयेति । देवदत्तोद्देश्ये नाग्नौ हविः प्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्तेति तृतीयाविधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते। अथ तृतीयया मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः । अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । अग्निषु हूयमानेष्विति । प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा । यद्यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । यद्यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति । तृतीया च ।

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥ इह कस्मान्न भवति किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति । अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारः निपात एव । तस्यास्य कोऽन्यः सहायो द्वितीयो भवितुमर्हति । अन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः । अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम् * । अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति । कः पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा

अन्तरा । अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोऽत्र विशेषवाची । विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिको विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः । अनिपातस्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपात आबन्तोऽस्ति अन्तरायां पुरि वसतीति तत्कथमसावदृष्टापचारः । एवं तर्हि टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाग्रहणं मन्यते । अथ वा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात् प्रधानता । कः पुनरिति । अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवावधेर्योगो न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । मध्य इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोऽन्तराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्यइत्युक्तनाधारशक्तिके मध्येऽन्तराशब्दो वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलोः कर्तृत्वं तच्च तिङाभिहितमिति प्रथमा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भविष्यति । अन्तरान्तरे ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवल्लाद्यर्थम्*। अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाद्यर्थम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति । लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत् । आस्यते मासः शय्यते क्रोशः । अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासं शय्यते क्रोशम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । नवक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । एवं मन्यते । यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा कटं करोति शकटं करो-

---

कारकविभक्तिः सा चान्तरङ्गा क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपपदार्थे न तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः ॥

कालाध्वनोः । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति मासमास्यते देवदत्तेनेति भावएव लादयः स्युर्न तु कर्मणि ततश्चास्यते मासः आसितो मासः आसितव्यो मासः स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्त्तिकारम्भः । अत्यन्तसंयोग इति । अनत्यन्तसंयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति । अमावास्यायां यजत इति । लाद्यर्थमिति । आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । तथा चोदाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव च मासमास्ते देवदत्त इति द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेति भावः । स्वाश्रयमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् चत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि चत्रिये क्रियन्ते । न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । तद्वदत्रापि कर्मकार्याणि अतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वतिं स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत । प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादावास्यादीनां वर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः । ततश्चमासमास्त इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटमास्त इत्यादौ आसनमात्रे ऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । किमर्थं तर्हि वार्त्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह । एवं मन्यत इति । यत्र कश्चिदिति । यथा काण्डानि लुनातीत्यादौ । आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रियया दित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पाद्यते । केवलं दर्शनक्रिययाप्तुमिष्ट-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीति। यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति। आस्यते मासं देवदत्तेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकर्मकाणामित्युच्यते। न च के चित्कालभावादिभिरकर्मकास्त एवं विज्ञास्यामः। क चिद्ये अकर्मका इति। अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत्कर्म क चिदपि न भवति। न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। यत्राक्रिययात्यन्तसंयोगः तदर्थम्। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशं रमणीया वनराजिः। कालाध्वनो॥

अपवर्गे तृतीया॥ ६॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम्। साधनापवर्गे मा भूत्। मासमधीतोनुवाको न चानेन गृहीत इति। अपवर्गे॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये॥ ७॥ क्रियामध्य इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता द्व्यहे भोक्ता।

तमत्वादादित्यः कर्म तद्दृग्मासमास्त इति मासोपीत्यर्थः। न च के चिदिति। यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि संभवत्यकर्मकत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामिव कालादिसंबन्धदर्शनात्तेरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः। क चिदिति। द्रव्य इत्यर्थः। अथ वेति। अन्तरङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तत इत्यर्थः। यत्र त्वन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति। अथवा यत्कर्मेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावाद् वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति। न तर्हीति। क्रोशं कुटिलेति। गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः।

अपवर्गे। अपवर्गो निष्ठा। स कदाचित् फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः। क्रियापवर्ग इति। यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोस्ति तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः॥

सप्तमी। अद्य देवदत्त इति। द्रव्यं कारकं तच्चात्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारकमध्यइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति। यं च विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति। क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति। तत्र कारकमध्यइत्येव सिद्धम्। सप्तमीपञ्चम्यौ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ ८॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्*। कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। साधुर्देवदत्तो मातरं परि साधुर्देवदत्तो मातरमनु। किं प्रयोजनम्। सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्। सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमी। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। तत्रायमप्यर्थः। अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा *। किमुक्तम्। एकं च तावदुक्तम्। अप्रतेरिति। इतरच्चापि। यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च। अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव। तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति। अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः। कर्मप्रवचनीय॥

नास्तीति भावः। यच्चेति। लक्ष्यम्। यतश्चेति। प्रदेशात्। ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः। शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे। नान्तरेण साधनमिति। शक्तिमित्यर्थः। कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः॥

कर्मप्रवचनीय। यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते तदा वृक्षं परिविद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात् पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह। प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति। ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः। शिष्टं स्पष्टम्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ कथमिदं विज्ञायते। यस्य चैश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। कश्चात्र विशेषः। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् *। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम्। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। आधृतास्ते तस्मिन् भवन्ति। सत्यमेवमेतत्। नित्यं परिग्रहीतव्यं परिग्रहोऽधीनं भवति। प्रथमानुपपत्तिस्तु *। प्रथमा नोपपद्यते। कुतः। पञ्चालेभ्यः। का तर्हि स्यात्। षष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादेति। न तत्राधिशब्दः पठ्यते। यद्यपि न पठ्यते। अधिरीश्वरवाची। न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति। कथं ज्ञायते। यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति। अधिपतिदायादेति। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। द्वितीया तर्हि प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति। भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तु ख-

---

यस्माद। इहाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते। कथमिति। तत्र पदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते। अथ वेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति। यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। ईश्वितात्र कर्तृत्वेनाभिमतस्तेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति। अवचनादिति। एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थः। आधृता इति। स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः। ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः। सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पेन समासविधानादधिब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति। विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति। सत्यमिति। अधिकरणं संमन्यते। प्रथमानुपपत्तिस्त्विति। सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा चात्र प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः। अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यत्र ग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते। षष्ठी तर्हीति। स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावात्। द्वितीया तर्हीति। अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्। सप्तम्येति। ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य संब-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति । स्ववचनात्तु सिद्धम् * । अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । एवमप्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु । आश्रितः स तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिगृहीता परिगृहीतव्याधीनो भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयंकस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणंकरोति अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी । अशेषत्वान्न भविष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः । स सप्तम्यो क्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति । अधिस्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि यदा ब्रह्मदत्तोऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्योद्वितीया प्राप्नोति । कथम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवि-

---

न्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । भवेदिति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेणेशितव्यस्याप्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः । इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह । स्ववचनादिति । यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात् प्रतिपादनात् । स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह । एवं तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्व इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् । अत्र दोषमुद्भाव्य परिहरति । एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था । यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपि संज्ञाविधि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्यति। यस्मादधिकम्॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् * । अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्पन्थानं गच्छति। वीवधं गच्छतीति। आस्थितप्रतिषेधश्च *। आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः। यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। चतुर्थी यथा स्यात्। अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा कर्मणीत्येव। चतुर्थ्यपि सिद्धा। कथम्। संप्रदानइत्येव। नसिध्यति। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति। कया क्रियया। गमिक्रियया। क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते। चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः*। चेष्टायामनध्वनीति। स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति। सिद्धन्त्वसंप्राप्तवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अध्वनश्चायम

र्नोपयुज्यते॥

गत्यर्थ। स्वंरूपमिति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह। अध्वन्यर्थग्रहणमिति। तेनाध्वपर्यायेभ्योपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति। द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति। आस्थितप्रतिषेध इति। आस्थित आक्रान्तः सन् यदा पन्थाः गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः। यदातूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी। किमर्थमिति। अन्तरेणा प्येतत् सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्यौः सिद्धत्वादितिप्रश्नः। क्रियाग्रहणमपीति। यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम्। अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम्। तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणागमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति। यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति। भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः। अत एवापवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम्। इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्तिमुद्भावनायाह। चेष्टायामिति। सिद्धं त्विति। असंप्राप्तं यद्वास्तु गमनेन संप्रेप्सते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः। स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः। अजां नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः। अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति। प्रतीयते ह्यत्र गतिः। नह्यसौ नयतेरर्थः। तस्य प्रापणवाचित्वादित्याह। अध्वनश्चेति। यदा त्वसंप्राप्तो-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नपवादः। एवं च कृत्वा अध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति। संप्राप्तं त्वेतत्कर्माध्वानं गच्छतीति। गत्यर्थं॥

चतुर्थी संप्रदाने॥ १३॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानम्*। चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। यूपाय दारु कुण्डलाय हिरण्यमिति। किमिदं तादर्थ्यमिति। तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम्। तदर्थं पुनः किम्। सर्वनाम्नायं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः। कथं चात्र चतुर्थी। अनेनैव। यद्येव मितरेतराश्रयं भवति। केतरेतराश्रयता। निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यम्। चतुर्थ्या च निर्देशः। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति। यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति। न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन समासो भवति। किं तर्हि। षष्ठ्यन्तस्यापि भवति। तद्यथा। गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन। यो ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः संभवति। तत्र तादर्थ्य इत्येव सिद्धम्। अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यम्। याऽन्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम्। छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आचार्यप्रवृ-

---

ध्वा भवति तदा भाष्यमेव चतुर्थ्या अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम्॥

चतुर्थी। तादर्थ्य इति। तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते। तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते। तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते। समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति वचनात्। तत्र द्विष्ठत्वेऽपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थी यूपाय दार्विति। हेताविति तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति। हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानादिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात्। तस्मा इत्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्ययमपेक्ष्यते। तदर्थशब्दात्संबन्धे भावप्रत्यय इष्यते। गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि। गुणे ह्यतात्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते। किमिदमिति। तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्यां समासः। सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः। षष्ठ्यन्तस्यापीति। संबन्धसामान्यविवक्षा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति। यदयं चतुर्थीतदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति। क्लृपिसंपद्यमाने *। क्लृपिसंपद्यमाने चतुर्थीवक्तव्या। मूत्राय कल्पते यवागूः। उच्चाराय यवान्नमिति। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने *। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णा सर्वविनाशाय (पीतावर्षविज्ञेया) दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः॥ हितयोगे च *। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या। हितमरोचकिने हितमामयाविने। चतु॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च॥ १६॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् *। स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद् भवति विप्रतिषेधेन। स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः। स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय। कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः। अन्ये कुशलार्थाः। कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय। इहोभयं प्राप्नोति। स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति। चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् *। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। अलं कुरुते कन्यामिति। अपर आह। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति मल्लो मल्लायेति। नमः॥

या षष्ठ्यस्त्येव। क्लृपीति। संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी विकारस्य प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायते ततश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति। यदा तु प्रकृतेरुपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः। अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति॥

नमःस्वस्ति। स्वस्तियोग इति। पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम्। स्वस्तिजाल्मायेति। तत्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीरभावः। अलमिति। भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम्। तेनालं कुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति। नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह। अपर आहेति। सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात्। अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥ अप्राणिष्वित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति । न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा शुने मन्य इति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । ततः अप्राणिषु । अप्राणिषु च । विभाषेति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्य इति । यदेतदप्राणिष्विति एतदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भविष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वान्नं मन्ये यावद् भुक्तं न श्राद्धमिति । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणम् * । मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्त्वां तृणं मन्य इति ॥ मन्यकर्म ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ तृतीयाविधानेप्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः। प्रकृत्यादर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायेण वैयाकरणः

मन्य । एवं तर्हीति । योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते । न त्वा शुने मन्ये न त्वा श्वानं मन्य इति । अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया । न त्वा तृणाय मन्ये नत्वा तृणं मन्य इति। इहापीति। आद्येन योगेनेति भावः। तदेवंयोगविभागेपि दोषदर्शनादन्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह । यदेतदिति । प्रकृष्य कुत्सितग्रहणमिति । यद्यपि चेन्नश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते । क्वचित् प्रतिकृष्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः । तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी । न तु साम्यविवक्षायाम् । प्रतिकृष्येति । निकृष्येत्यर्थः । मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाश्रयणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रायेणेति । प्रायशब्दो बह्वर्थवाची । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र प्रथ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण। समेन धावति विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति। प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति। एष तत्र प्रायः येन तेऽधीयते। माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति। एतेनाहं संज्ञाये। समेन धावति विषमेण धावतीति इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथेति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति। सहस्रपरिमाणं साहस्रं साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति। कर्तृकरण॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥१९॥ किमुदाहरणम्। तिलैः सह माषान्वपतीति। नैतदस्ति। तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते। तत्र करण इत्येव सिद्धम्।

मा प्राप्नोति। गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति। समेनेति। द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति। पञ्चकेनेति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः। तत्र द्वियीया प्राप्ता। पशूनित्यनेनैतत् समानाधिकरणं संघसंबन्धिनोरभेदस्य ववक्षणात्। साहस्रेणेति। सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः। शतमानविंशतिकेत्यण्। पूर्ववदत्र द्वितीयायाः प्राप्तिः। प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र। इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायं हृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः। एष तत्र प्राय इति। बाहुल्यमित्यर्थः। तत्राध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वाद् द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात् तृतीयासिद्धिः॥

सह। किमुदाहरणमिति। सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति। तिलैः सहेति। अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म। तिलास्तु तथायुक्ततया वृक्षमूलानीवोपसर्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः। तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं च प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता तेनाभिधीयते । यश्चाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया । इदं तर्हि । पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि पुत्रेण सहस्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति । इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करणइत्येव सिद्धमिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृतयोप्येरन् । यदा तु खलु कस्य चिन्माषवीजावाप उपस्थितः तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किं चिदुप्यते । यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति । सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वादन्यत्रापि *। सह युक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम्। किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिःबलीयस्त्वात्। अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति। एवमत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति। क्वान्यत्र। गाः स्वामीव्रजतीति। सह युक्ते ॥

ति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवात्र गमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते । लादय इति । आदिशब्देन कृादीनां ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण सहागमनमिति । ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वाद् उभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधानएव तृतीया भवति न तु प्रधानइति । षष्ठ्यत्रेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन । सा च प्राधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसंबन्धप्रतिवादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात् पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः । यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां करणत्वाभावमाह । एकक्षेत्रे च वापात् सहयोगः कालभेदेप्यविरुद्धः । सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति इति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थं नाप्रधानवचनेनेत्यर्थः । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबन्धोन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ इह कस्मान्न भवति । अक्षि काणमस्येति । अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् * । अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्याततश्चेव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोयं समुदायशब्दः । येनेति च करणे एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोङ्गीद्योत्यते । तस्मिन् भवितव्यम् । नचैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते । येनाङ्ग ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः * । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ।

कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्तो षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते ।

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह । इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्नेत्यर्थः । अक्षि काणमिति । कणनिमील इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम् । काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाक्षि काणशब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते । अक्ष्णा काण इत्यत्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति । अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः । एतावत्युच्यमाने ऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह । तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाङ्गेन विकारवान् प्रकाश्यत इत्यर्थः । अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोनाङ्गशब्दो निर्दिष्टः । येनेत्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते । न चैतेनेति । अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः । अवयवस्यात्रावयविना विशिष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः ॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम् । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्थ इत्यर्थः । कमण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज् ज्ञापकात् । न च तृतीयाया लुक् प्राप्नोति । समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याः कृते समासउत्पादनात् । लक्षणेनेति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम्। न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते। तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति । इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थभूतलक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति । इत्थं भूत ॥

संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि॥२२॥ संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन*। संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन। संज्ञोन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते मात्रासंजानीते। कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः ।इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता इति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः * ।उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः। गोषु स्वामी गवां स्वामी। इहोभयं प्राप्नोतिं । अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि । स्वामी । एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । तुल्यो देवदत्तस्य। तुल्यो देवदत्तेन। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतस्यावकाशः। स एव। इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्य-

---

पृथग्विनेति तृतीया। तथा ह्ययमिति । षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति। बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वादुत्तरपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् ॥

संज्ञोऽन्यतरस्याम्। मात्रा संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्यान इत्यात्मनेपदम्। अन्यो गवांस्वामीति। एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते । नह्यत्र गाव इति। युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी। नचात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपेक्षम्। कस्तर्हि स्वामीति। भूतपूर्वो यः स्वामी सोन्ययुक्त इत्यर्थः तुल्यो गोभिः स्वामीति। गवां यः स्वामी स गोभिर्जात्यादिना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तरस्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। संज्ञोन्य॥

हेतौ॥२३॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्*। निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्तइति वक्तव्यम्। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन वसति। कस्मै निमित्ताय वसति। कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति। कस्मिन्निमित्ते वसति। किं कारणं वसति। केन कारणेन वसति। कस्मै कारणाय वसति। कस्मात्कारणाद्वसति। कस्य कारणस्य वसति। कस्मिन्कारणे वसति। को हेतुर्वसति। कं हेतुं वसति। केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वसति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्य हेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति। हेतौ॥

अपादाने पञ्चमी॥ २८॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्*। पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते। प्रासादात्प्रेक्षते। अधिकरणे च*। अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आसनात्प्रेक्षते। शयनात्प्रेक्षते। प्रश्नाख्यानयोश्च*। प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। कुतो भवान्पाटलिपुत्रात्। यतश्चाध्वकालनिर्माणम्*। यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे। तद्युक्तात्काले सप्तमी*। तद्युक्ता-

---

धर्मेण सदृश इत्यर्थ विवक्षायामस्ति गवा पदद्वयार्थयोगः॥

हेतौ। योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः। निमित्तेति। असर्वनाम्नोपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र। तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति। पर्यायोपादानं के चित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति। अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते॥

अपादाने। ल्यब्लोप इति। यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते। अधिकरणे चेति ल्यब्लोपइत्यपेक्षते। सप्तम्यपवादोत्र पञ्चमी। प्रश्नाख्यानयोश्चेति। विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते। यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते। तेन कस्यायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भवति। कुतो भवानिति। क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते। यतश्चेति। यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते। तत्र पञ्चमीत्यर्थः। गवीधुमत इति। गवीधुमन्नाम नगरम्। तद्युक्तात्कालइति। काले विषये

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा च * । अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादानइत्येव सिद्धम् । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् । अथ वान्यान्यप्रादुर्भावात् । अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति । प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । इदमत्र प्रयोक्तव्यंसन्नप्रयुज्यते । कुतोभवानागच्छतीति । पाटलिपुत्त्रादागच्छामीति । यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्नप्रयुज्यते । गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारियोजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते । कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति । तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्ये ति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मासइति । अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्नप्रयुज्यते । गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः सांकाश्यमिति । अपादाने ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थम् । न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । अन्यारा ॥

तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे कालइत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वात्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह । अथ वा न्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः । कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी । गते मास इति । ततश्च यस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी । चत्वारीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥

अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ सभ्राड् देवदत्तेनेत्यादिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । षष्ठ्यतस्प्रत्यये नेत्युच्यमाने इहैव स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात् उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद्ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन समानार्थः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनं युक्तम् । तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम् । षष्ठ्यतस ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् * । पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग् देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति । अनधिकारात् * । अनधिकारः सः । अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः । अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्येति । एवं तर्हि अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाऽरभ्यते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । अन्ततः षष्ठ्याम् । तत्त-

---

कस्मान्न विज्ञायते । उच्यते । दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य ॥

षष्ठ्यत । अर्थग्रहणमिति । अतस्शब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतस्शब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतस्शब्दस्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यतेनाऽपूर्वेनास्य क्षिप्यतसितिरुपसंभवाच्च । प्राग्ग्रामादिति । प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते ऽस्तातौ षष्ठ्यभावः । तत्रान्यतरदिति । एकप्रयोजनत्वात् ॥

पृथग्विना । अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह । पृथगादिष्विति । पक्ष इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति । नशब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्यांग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थं । सन्निहितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं नतु यस्य कस्य चिदिति भावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता तत्रशेषत्वात् षष्ठ्या विषयः । यथा प्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति । ननु चोक्तमनधिकारात् अनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति । एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । पञ्चमी । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। एनपा द्वितीया । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । अन्यारादिभिर्योगइति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति । पृथग्विना ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः * । दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूराद्ग्रामस्य । न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भाव्यं दस्युभ्योदूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥१॥ दूरान्ति ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य क-

षष्ठी सा हि शेषनिबन्धना । संबन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबद्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरार्थेतिहार्थापीति संदिग्धा षष्ठी द्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यतइत्यर्थः॥

दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थैर्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः । दूराद्ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव ग्रामाद्भवति । दूरादावसथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति ।

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विषयस्येति । इन्नन्तस्येत्यर्थः । अधीतीति । अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संख्युपसंख्यानम् *। सप्तमीविधानेक्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। असावधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिक्ये। आम्नाती छन्दसि। साध्वसाधुप्रयोगे च *। साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या। साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुर्मातुलेक्षणः। असाधुः पितरि प्रह्लादः। कारकार्हाणां च कारकत्वे *। कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे *। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति। तद्विपर्यासे च *। तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति। निमित्तात्कर्मसंयोगे *। निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥ १॥ सप्तम्यधि॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम्॥ ३७॥ भावलक्षणे सप्तमीविधा-

इतीनिः। अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति। यथा कृतपूर्वीकटमिति। ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते। अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत्। कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम्। मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणात्सप्तम्यभावः। साध्वसाधुप्रयोगे चेति। साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम्। तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी भवति। अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः। कारकार्हाणां चेति। कारकशब्दो भावप्रधानः। तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः। ऋद्धेष्विति। ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः। लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम्। तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्। मूर्खेष्विति। मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः। तद्विपर्यास इति। यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः। निमित्तादिति। क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम्। यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्तौ हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति। वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॥

यस्य च। अभावलक्षण इति। भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधू-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मे अभावलक्षणउपसंख्यानम् * । भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणउपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु हूयमानेषु गतः हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनर्लक्ष्यते । सकृच्चासौ कथं चिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः । हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः । सिद्धन्तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणउपसंख्यानमिति । नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेवलक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । यस्य च ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यम् । न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । पञ्चमी ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ अप्रत्यादिभिरिति

मयोः । इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः । लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यत्र निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः ॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात् पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः ।

साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। साधुर्देवदत्तो मातरं परि। साधुर्देवदत्तो मातरमनु। साधु॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ ४४॥ प्रसित इत्युच्यते। कः प्रसितो नाम। य स्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः। कुतएतत्। सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति। प्रसितो॥

नक्षत्रे च लुपि॥ ४५॥ इह कस्मान्न भवति। अद्य पुष्यः अद्य मघा। अधिकरण इति वर्तते। नक्षत्रे॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ ४६॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात्। किं पु-

---

प्रसितो। कः प्रसित इति। किं प्रकृष्टः युक्तः प्रसितः उत स्यतेस्सिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः। यस्तत्रेति। उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तदर्थसदृशोर्थो गृह्यते। बद्ध इवेति। मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्। सादृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः।

नक्षत्रे च। अद्य पुष्यइति। पुष्येण युक्तः कालइत्यणोलुबविशेषइति लुप्। ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति। नैतदस्ति। सर्वविभक्त्यपवादोयं विज्ञायते। अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात्॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

प्रातिपदिकार्थ। प्रातिपदिकग्रहणमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। उच्चैरिति। असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात् प्रथमा न स्यात्। बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्यायुक्तएव प्रातिपदिकार्थे स्यात्। प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्नात् संख्यारहितेष्वव्यायार्थे प्रथमा सिध्यति। अथ वा लिङ्गग्रहणात् सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः। अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्व चित् पाठः। अलिङ्गेष्वव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम्। प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारितः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात्। किं पुनरिति। अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात् प्रथमायाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नरत्व प्रथमया प्रार्थ्यते। पदत्वम्। नैतदस्ति। षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वम्। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात्। अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम्। स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः। इदं तर्हि। कुमारी वृक्षः कुण्डमिति। अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम्। द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात्। अथ वचनग्रहणं किमर्थम्। इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यच्चैतानि सर्वाणि समुदितानि भवन्ति तच्चैव स्यात्। द्रोणः खारी आढकमिति। इह न स्यात् कुमा-

---

श्रवणाभावादिति भावः। पदत्वमिति। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते. तन्निबन्धनं रुत्वादिकमित्यर्थः। षष्ठ्याचेति। यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते। नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात्। नैष दोषः। एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः संख्यायामनियमात्। प्रत्ययनियमेऽपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात्। अथ लिङ्गग्रहणमिति। सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्नः। मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह। स्त्रीपुमानिति। द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते। एष एवेति। यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः। स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः। कुमारीति। विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः। वृक्षः कुण्डमिति। पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत्। तटस्तटमित्येतदुदाहरणम्। वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जातः वर्तमानः पुंलिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुण्डीति च स्त्रीयामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे। जातिरेवात्रप्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते। अथेति। द्रोणादयः परिमाणएव वर्तन्त इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः। द्रोण इति। यदा मानमेयसंबन्धाद् व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारान्नास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम्। अथ वचनग्रहणमिति। अर्थे कार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। इहेति। प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानम्। न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोहृचः कुण्डमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एको द्वौ बहवः। अथ मात्रग्रहणं किमर्थम्। एतन्मात्रएव प्रथमा यथा स्यात्। कर्मादिविशिष्टे मा भूत्। कटं करोति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयः ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति। अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति। यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि संबोधने आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एको द्वौ बहव इति। वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्। अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा लक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उप-

---

भवतीति यच्चैतत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वा क्यत्रयं संपद्यतइति न दोषो भवति। प्रत्येकमिति। प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो विधीयते स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः। अथ वा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः। उक्तेष्वपीति। अनभिहिताधिकाराद् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात् परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात्। वचनग्रहणात् तु भवति। वचनग्रहस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्धाश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते। कर्मादिविशिष्ट इति। कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात्। मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थात्र भवति। तेन प्रतिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे। द्वितीयाद्या इति। कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम आश्रयिष्यतइति भावः। अथवेति। प्रत्ययनियमपक्षेपि दोषाभाव इत्यर्थः। यदयमिति। यदि प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात् पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्। उक्तेष्वपीति। मात्रशब्दः सामान्यवचन आश्रीयते। यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति। एवं प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति। अन्ये त्वाहुः। मीयते अनयेति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संख्यानमधिकत्वात् * । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा लक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः । पुरुषे वीरत्वम् । न वा वाक्यार्थत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः । अथ वाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः * । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षोऽस्तीति गम्यतइति । अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः * । अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयनआस्तइति । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति । एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः * । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्षः । उक्तं पूर्वेण * । कि-

---

मात्रासंख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं कृतं तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति । प्रातिपदिकार्थेति । अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्य भावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गं द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समाससद्भावात् । न वेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते एवं पुरुषशब्दादपि । पश्चात् त्वाकाङ्क्षादिवशाविशेषणद्विशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्सहते । अभिहित इति । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति । अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह । अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्त इति । सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा देवदत्तः पचतीति । प्रासादे आस्तइत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः । तिङोऽप्रयोग इति । न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तं पूर्वेणेति । आ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युक्तम्। अस्तिर्भवन्ती। परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यतइति। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात्*। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः। क्व। पचन्नोदनं देवदत्त इति। किं कारणम्। तयोरपवादत्वात्। शतृशानचौ तिङपवादौ तावत्र बाधकौ। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति। अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचोर्द्वैतं भवति। अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति। विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति। विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति। तद्यदा तावदर्थनियमः अप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदा एष दोषो भवति। यदा हि विभक्तिनियमः तदा यद्येवमप्रथमा विधिनाश्रीयते अथापि प्र-

क्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति। शतृशानचोश्चेति। देवदत्त पच् ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमैवेति नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः। तेषां तु लङादिवदवकाशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि। कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते। निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम्। पूर्वं ह्यपवादा इति। इह दर्शनद्वयम्। सर्वविशेषस्वीकारेण चोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः। कतिपयविशेषावगाहनेन वा तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषयउत्सर्गः द्वितीये तु दर्शने अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते। एवं पर्युदासार्थ नियमपक्षाश्रयेण चोदितम्। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थनियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह। पाक्षिक इति। अप्रथमा वा विधिनेति। अप्रथमेति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः। प्रथमा वेति। प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयेतेत्यर्थः। तद्यदेति। कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्ततइत्यर्थनियमपक्षेऽन दोषः। शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात्। यदा ह्वीति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यमा प्रतिषेधेन तदा न दोषो भवति । प्रातिपदिका ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५ ॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति । राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति । कि-

---

तासामत्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति श्वश्मशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

षष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेष उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोपि शेषार्थो न प्रकल्पतइति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम् । संबन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत ॥ इति ॥ तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वाविशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते । मातृसंबन्धिस्मरणमिति । अविदिताभिप्रायः पर आह । यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । राजा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसिद्धेरेतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः । एवं तर्हीति । क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायांसन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मर्थं पुनः शेषग्रहणम् । प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् * । प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियताः । तत्र षष्ठीप्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनियमार्थं शेषएव षष्ठी भवति नान्यत्रेति । अर्थावधारणाद्वा * । अथ वा अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थं शेषे षष्ठ्येव भवति नान्येति । अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि । षष्ठी भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति । तत्र षष्ठ्येव भवतीति । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः * । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इतिकृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्र प्रथमाविधिः * । तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुषः । उक्तं पूर्वेण * । किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति । न पुना राजनि यदाधिक्य सवाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थो गम्यते । अस्ति का-

---

प्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते । किमर्थमिति । तन्नियमार्थमिति । यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते । तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः । षष्ठीशेष इति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः संबन्धस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीतिवचनान्नास्ति दोषः । प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संबन्धस्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह । तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । राज्ञ इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्ततइति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः । कुतो न्विति । पुरुषपदसंनिधानएव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसङ्गः । अन्तरेणेति । राज्ञ इति केवलेपि पदउच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति । अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोर्थः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किं कृतं पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति । आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । यथै

न । ननु च नैतेनेति । नहि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा । तदुक्तं हरिणा । द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपयुज्यते इति । स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात् ॥ स्वकृतमिति । ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्व चित् तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रियाफलापेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः । कदा चिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति । कदा चिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु सध-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति। एवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति। राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्या भिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति। भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा। न तर्हीदानीमिदं भवति। राज्ञः पुरुषस्येति। भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य। षष्ठी शेषे॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि॥५२॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् *। कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्। मातुः स्मर्यते पितुः स्मर्यते इति। अथ वत्करणं किमर्थम्। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। माता स्मर्यते। पिता स्मर्यतइति। कर्माभिधानेहि लिङ्गवचनानुपपत्तिः *। कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात्। मा-

---

र्थो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति। पुरुषेपीति। संबन्धस्य द्विष्ठत्वाद् द्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः। शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियायास्येति विशेषः। राजशब्दादिति। गुणप्रधानभावे नार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत्। तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात् प्रधानमपि संस्पृशति। गुणस्य प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते। पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति। न तर्हीति। भवतीति। यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः। भवति बाह्यमिति। एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते॥

अधीगर्थ। मातुः स्मरतीति। मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः। अन्ये तु स्मरणस्यक्रियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरेणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः। यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः। कर्मादिष्विति। आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची। यथा। विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीमादिश्वसुयोधनः। ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः। इति। तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः। सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते। अकर्मकाणामिति। तेन मातुः स्मर्यतइति भावे लकृत्यक्तखलर्था भवन्ति कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति माता स्मर्यतइति। वत्करणं किमर्थमिति। विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थे शब्दप्रयोगात्। स्वाश्रयमपीति। नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोतिदेशस्तद् बाधेत। कर्माभिधाने हीति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तु: स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातॄणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति । षष्ठीप्रसङ्गश्च * । षष्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृतशब्दान्मातुः समानाधिकरणात्षष्ठी प्राप्नोति । अपर आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति। तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेष इति वर्तते । शेषस्य कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहंमातरं स्माराम्यहं पितरमिति । अधीगर्थ ॥

रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः ॥५४॥ अज्वरिसंताप्योरितिवक्तव्यम् । इहापियथास्यात्। चोरं सन्तापयति। वृषलं संतापयति । अथ किमर्थंभाववचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति। भावकर्तृकाद्य था स्यात् । इह मा भूत् नदीकूलानि

यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः । ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् क्तान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा माता स्मृतेति । भावे तूत्पत्तौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । षष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद् बाह्यवस्त्वाद्यपेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अनभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात् कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु विद्यमानो ऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यतइत्याशङ्क्याह । अपर आहेति । प्रसङ्क्तव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा । साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तय इति ॥

रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थ कर्मचोरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति । उच्यते । भावशब्देन घञादिवाच्यसिद्धरूपोर्थोभिधीयते न तु साध्यरूप-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुजतीति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ किमुदाहरणम्। गां निघ्नन्ति। गां प्रदीव्यन्ति। गां सभासद्भ्य उपहरन्ति। नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ हविषोऽप्रस्थितस्य*। हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम्। इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥ प्रेष्य

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी *। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते। तिस्रो रात्रीरिति। तस्या इति प्राप्ते। यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोभिशस्तो, यामरण्येतस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यप्रगल्भो, या स्नाति तस्या अप्सु मारुको, याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यैश्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै क्लीबो, या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको, या पर्णेन पिबति त-

---

स्तस्य कर्तृत्वासंभवात्। वचनशब्देपि प्रत्ययार्थः। कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात्। प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते। अन्ये त्वाहुः। भावे वचनं येषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम्। भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः। नदीकूलानीति। रुजाशब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति। तस्माद् रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम्। रुजाशब्दनिर्देशेतु श्लेष्मा पुरुषं रुजतीतिप्रत्युदाहार्यमित्याहुः।

द्वितीया। किमुदाहरणमिति। पूर्वसूत्रेव्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रदीव्यन्तीत्यादाविति प्रश्नः। गामस्येति। अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति। अत्र च शेष इति नानुवर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात् पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते ॥

प्रेष्यब्रुवोः। हविषोऽप्रस्थितस्येति। यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थः ॥

चतुर्थ्यर्थे। या खर्वेणेति। रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोयमर्थवादः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्या उन्मादुकी जायते, अहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी । ततः अर्थे, बहुलं छन्दसि ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्त इति । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यम् लप्रतिषेधात् । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते । न ब्रूमः । इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि उत्तरार्थम् । अव्यययोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । अकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्चैः कटानां स्रष्टेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् । इदं तर्हि प्रयो-

---

चतुर्थीति । षष्ठीप्रकरणात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति द्वितीयः ॥

कर्तृकर्मणोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । नैतदिति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यतइति दर्शयति पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते क्रियायां हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह । धातोर्हीति । तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यतइति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति । न ब्रूम इति । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ अकृतस्त्वव्ययस्य ये कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति । प्रतिषेध इति । न लोकाव्ययेति सूत्रे ऽव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति । न च कृदन्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनम्। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति। सकृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्। कृतोर्येऽकर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति। आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति। अथ क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति। कथं तर्हि। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति। अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति। ननु च वाक्येनैवानेन भवितव्यम्। द्वितीयया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा, इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति। योसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति। यदप्युच्यते इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथ-

---

पि कृद्ग्रहणमित्यर्थः। क्त इति। स्रष्टेत्यस्य। नाव्ययस्येति। नोच्चैः शब्दस्येत्यर्थः। तस्याऽक्रियावाचकत्वात्। तदेवाह। अधिकरणमिति। उच्चैःस्थानेस्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः। कृतो ये इति। एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः। कृद्ग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात्। अथेति। कृतीत्येकत्वस्याविवक्षायां जातिविवक्षाय वा तत्पुरुषञ्च मत्वा चोदयति। कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयत इति परिहारः। तेनाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते। यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। अथ वा व्याख्यानाद् बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह। अथ वेति। कृतपूर्वीति। कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः। कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाभावः। कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणम्। ननु चेति। कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः। द्वितीयेति। तस्यास्त्वप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिकारात्। सापेक्षमिति। कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति । योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिनाविशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी३ । किम् । कटम् । भुक्तपूर्वी३ । किम् । ओदनमिति । अथ वा इदं प्रयोजनम् । कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति । कर्तृके ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे-

---

योऽसाविति । कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिंश्चार्थे विशेषे न भाव्यं वृत्त्या । तस्याः सामान्यविषयत्वात् तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते । ततः कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरिः । विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः । विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते । अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्तेभावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा । अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया संबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषुस्थितेति । कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद् गुणभूतेऽपि भवति । एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । भेदिकेति भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ताण्यर्थस्य प्राधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम् । तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्याद् नाप्रधानात् । कृद्ग्रहणात् तु भवति । अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते । नहि प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यकर्तृत्वमपैति । गत्यादिसूत्रनियमात् कर्मत्वाभावात् । कर्तृत्वस्यैवावस्थानात् । एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम् । प्रधानतरात् कर्तुरित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव ॥

उभय । षष्ठ्याः प्रतिषेध इति । नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कादिप्रयोगे प्रतिषेधः *उभयप्राप्तौ कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य। अपर आह। अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्। शेषे विभाषा। शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः। उभ॥

क्तस्य च वर्तमाने॥६७॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम् *। क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानं कर्तव्यम्। छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति। शेषविज्ञानात्सिद्धम् *। शेषलक्षणाच्च षष्ठी भविष्यति। शेष इत्युच्यते। कः शेषः। कर्मादीनामविवक्षा शेषः। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति। सतोप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति। यद्येवं उत्तरत्र चातुःशब्द्यं प्राप्नोति। इदमहेः सृप्तम्। इहाहिना सृप्तम्। इहाहिः सृप्तः। इहाहेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति। इष्यतएव चातुःशब्द्यम्। क्तस्य च।

क्तम्। भेदिकेति। पर्यायादी ण्वुच्। शेषे विभाषेति। अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययएव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः। अपरे तु प्रत्ययमात्रे ऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा।

क्तस्य च। छात्रस्य हसितमिति। हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्तः। तत्र च्छात्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम्। शेषश्च क इति। कर्तृत्वसद्भावान्नास्तिशेषत्वमिति प्रश्नः। कर्मादीनामिति। सदपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया ऽपाक्रियते। संबन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम्। छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः। उत्तरत्रेति। अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र। इदमिति। अत्राधिकरणे क्तः। तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। इहाहिना सृप्तमिति। अत्र भावे क्तः। इहाहिः सृप्त इति। अत्र कर्तरि क्तः। इहाहेः सृप्तमिति। भाव एव क्तः। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम्। इष्यत एवेति। परिहारः। ग्रामस्य पार्श्व इति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥६९॥ लादेशे सल्लिड्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्*। लादेशे सल्लिड्ग्रहणं कर्तव्यम्। सल्लिटोःप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किंप्रयोजनम्। किंकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपिप्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तयोरलादेशत्वात् * । न हि तौ लादेशौ । अथ तौ लादेशौ स्याताम् । स्यात्प्रतिषेधः । बाढं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति । लिड्वदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तोऽब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह । लिड्वदिति ज्ञास्यते । उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः ओदनं बुभुक्षुः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः * । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः * । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरावत्सानामपाकर्तोः ।

सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः क्तः किं तर्हि भाव इति दर्शयति ॥

न लोका । लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिड्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते । लिड्ग्रहणेन च कानच्क्वसू लिट्संज्ञाविधानात् ककिनौच । लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ ताविति । लिट्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह । बाढं स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह । स तर्हीति । विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव । विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् । उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोपि चान्तवद्भावाद् गृह्यते । उकारोपीति । उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। शानंश्चानशश्चतृणामुपसंख्यानम्*। शानंश्चानशश्चतृणामुप संख्यानं कर्तव्यम्। सोमं पवमानः। नटमाघ्नानः। अधीयन् पारायणम्। लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। तृन्नित्येवं भविष्यति। कथं तृन्निति। नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटश्शत्रित्यतः प्रभृत्या ऽऽतृनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं, चोरस्य द्विषन्। अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वावचनम्*। द्विषःशतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति। न लोकाव्य॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ ७०॥ अकस्य भविष्यति *। अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवान् लावको व्रजति। ओदनं भोजको व्रजति। इन आधमर्ण्ये च। तत इन आधमर्ण्ये भविष्यति चेति वक्तव्यम्। शतंदायी सहस्रंदायी ग्रामंगमी। अके॥

कृत्यानां कर्तरि वा॥७१॥ कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते। तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। भव्यादीनां कर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं गेयोमाणवकः साम्नाम्*। भव्यादीनांकर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते। किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितमिति नेहाप्यनभिहितं भवति। आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति।

क्रियते ततोन्येषाम्। अन्यथा लवुकेति स्यात्। लप्रयोगे नेति। एतेषां च अलादेशत्वात्॥

अकेनोः। यथासंख्यापवादार्थं वचनम्। अकस्येति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः। अकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतंदायीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः। ग्रामं गमीति। भविष्यति गम्यादय इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत् कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामंगमीत्युदाहरणोपपत्तिः।

कृत्यानाम्। नेहापीति। काक्वा नञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः। आक्रष्टव्येति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् । ग्रामस्माकष्टव्या शाखा । ततः कर्तरि वेति । इहापि तर्हि निषेधः प्राप्नोति । गेयो माणवकः साम्नामिति । उभयप्राप्ताविति वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो माणवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नामसा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि । यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् *। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च ।

कृषेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । कृत्यानामित्येतावत् सूत्रं क्रियते । तत्र चोभयप्राप्ताविति नेतिच वर्तते । तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी पतिषिध्यते । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते । समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति । समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयंवचनमुत्पद्यतइत्यर्थः । पञ्चपूलीशब्देनात्र पञ्चपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधानम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देन संख्यवाची शब्द उच्यते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम्। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। इष्यते चैकवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात्*। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति। पञ्चपूलीयमिति। किं कारणम्। अद्विगुत्वात्। द्विगोरेकवचनमित्युच्यते। न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः। सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते। वचनम्। एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति। एकशेषप्रतिषेधश्च*। एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः। न वान्यस्यानेकत्वात्*। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। अन्यस्यानेकत्वात्। नैतद्द्विगोरनेकत्वम्। कस्य तर्हि। द्विग्वर्थसमुदायस्य। समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्*। समाहारग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति। पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इ-

---

संख्यया बह्वर्थयेति। एकत्वनिरासपरमेतत्। तेन द्व्यर्थोऽपि गृह्यते संख्या। द्विग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगुः समास एकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः। उच्यते वचनमिति। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। एकस्यार्थस्येति। वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यत इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश उपपद्यते। यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते। ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोरप्येकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति। एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः। पञ्चपूल्य इति। अत्रैकशेषे कृतेऽपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। नवेति। प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेनैकवद्भावः कृतः। तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिकेऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः। पञ्चकपालाविति। संस्कृतार्थे विहितस्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ति । किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः । यदितावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदायेपि वर्तते । न वा समाहारैकत्वात्* । न वैतत् । समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगारम्भ एवार्थः । किं कारणम् । समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति । द्विगुरेक ॥

द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् * । प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम् । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यतिकरो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभा

णो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा पञ्चपूल्य इत्यनेन पञ्चकपाला इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाक्रियमाणत्वात् समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । एवन्तर्हीति । नहि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते । अपि तु प्रत्येकमिति भावः । अपर आहेति । न वा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे । अयं भावः । तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनयूथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्धितार्थे न तस्य भवति । तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः । पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः । यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यायमविषयः । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्याने ऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तते ॥

द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । पाणिमार्दङ्गिका-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । प्राण्यङ्गानाम् । ततस्तुर्याङ्गानाम् । ततः सेनाङ्गानामिति । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ इह कस्मान्न भवति । नन्दन्तु कठकालापाः । वर्द्धन्तां कठकौथुमाः । स्थेणोः * । स्थेणोरिति वक्तव्यम् । एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति । अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उदगात्कौमोदपैप्पलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥ ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः * । अग्रामा इत्यत्र नगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरा पाटलिपुत्त्रमिति । उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते । के क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः । यद्येवं यूकालिक्षं कीटपिपीलिकं दंशम-

---

श्वारोहा इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इतिभावः । पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमिवाङ्गशब्दस्य संबन्धः । स त्वन्यथा । प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनास्माद् ग्रहणकवाक्यात्लक्ष्यसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इतिसंकरो न भवति ।

अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्त्रा प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति ।

विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः । ग्रामे नाध्येयमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम् । अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं नगरम् केतवता ग्रामः । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः ।

क्षुद्रजन्तवः । स्मृतीनं.वि.ज्ञान.दर्शन.त्प्रश्नः । के क्षुद्रजन्तव इति । क्षोत्तव्या इति । अहं.र्थ क्षत्यः ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलोकाःप्रभृतयः । ये तु म्रियन्ते ते पाप-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शकमिति न सिध्यति। एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः। अथ वा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः। अथ वा येषामासहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः। अथ वा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः। अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः॥ ९॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थश्चकारः। येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्वएकवचनमेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥

शूद्राणामनिरवसितानाम्॥ १०॥ अनिरवसितानामित्युच्यते। कुतोऽनिरवसितानाम्। आर्यावर्तादनिरवसितानाम्। कः पुनरार्यावर्तः। प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम्। यद्येवं किष्किन्धगन्धिकंशकयवनं शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्यति। एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम्। कः पुनरार्यनिवासः। ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति। एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणो ऽनिरवसितानाम्। एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति। एवं तर्हि

निमित्तत्वादचोदनार्हाः। नकुलपर्यन्ता इति। एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद् गृह्यते। अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम्।

येषां च। यदन्यदिति। चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते। तेनाश्वमहिषं काकोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति।

शूद्राणाम्। निरवसिता बहिस्कृता उच्यन्ते। तत्रावधिप्रश्नः। कुत इति। प्रागादर्शादिति। आदर्शादयः पर्वतविशेषाः। दक्षिणेनेति। एनबन्तः एनपा द्वितीया। प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः। एतत्पर्वतचतुष्टयमध्यमार्यावर्तो देश इत्यर्थः। यद्येवमिति। एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः। ग्राम इति। एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः। तत्र ग्रामः प्रसिद्धः। घोषो गोमहिष्यादिनिवासः। संवाहो वणिक्प्रधानः। संस्त्याया इति। निवासविशेषा इत्यर्थः। मृतपा डोम्बा इत्याहुः। याज्ञादिति। शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठाने ऽधिकारोऽस्तीति भावः। तक्षायस्कारमिति। तक्षादीनां य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पात्त्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्त्रं संस्कारेण शुध्यति ते ऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्त्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् *। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥१२॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् *। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा एकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् । बदरामलकानि । फल । सेना । हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः । सेना । वनस्पति । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । वनस्पति । मृग । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । मृग । शकुनि । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । शकुनि । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः । क्षुद्रजन्तु । धान्य । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । माषतिलम् । माषतिलाः । धान्य । तृण । कुशकाशम् । कुशकाशाः । शरशीर्षम् । शरशीर्षाः । तृण । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क्वमा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः । किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यतआहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्रा-

---

त्रे ऽधिकाराभावादिति भावः । संस्कारेणेति । यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः ।

गवाश्वप्र । यथोच्चारितमिति । गणे यादृशाः कृतावङः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा त्ववङ् नास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्वन्द्वं विभाषा भवति गोश्वं गोश्वा इति । एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति ॥

विभाषा वृक्ष । बहुप्रकृतिरिति । बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः । बदरामलकमिति । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । क्व चित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते । तत्रैवं व्याचक्षते । नित्यएकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोनेन वचनेन क्रियते अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्श्यतइत्याहुः । हस्त्यश्वमिति । सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति । किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एवएकवद्भावो नियत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्नोति। अथाविशेषेण। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां येषांच विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः। महाजोरभ्रम्। महाजोरभ्राः। हंसचक्रवाकम्। हंसचक्रवाकाः। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्यस्यावकाशः। श्रमणब्राह्मणम्। इहोभयं प्राप्नोति काकोलूकं श्वशृगालमिति। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषांद्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद् द्वन्द्वन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् *। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः। विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोवकाशः। अश्ववडवौ। पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः। अन्ये पशुद्वन्द्वाः। महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः। पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गउभयं प्राप्नोति। अश्ववडवम्। पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। प्रतिपदविधानात्सिद्धम् *। प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते। अश्ववडवपूर्वापरेति। एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् *। एकवद्भावो ऽनर्थकः। किं कारणम्। समाहारैकत्वात्। एकोयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। इदं त-

---

विषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः। येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वन स्यत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः। यथा न दोष इति। व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोयं विषयनियम इत्यर्थः। अश्ववडवयोरिति। पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः। तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावित्यतिदेशात् पुंस्त्वमपि। तत्र परत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते। प्रतिपदविधानादिति। नात्रपशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानात्सनपुंसकमित्येतद्भवति। तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते। तेन यथैकवद्भावोत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः। समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो हि समा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्हि प्रयोजनम्। एवं विज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति। यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह। इदं तर्हि प्रयोजनम्। स नपुंसकमिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। पूर्वत्र नित्यार्थम्। पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृग इति॥

विभाषा समीपे॥ १६॥ किमुदाहरणम्। उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात्। एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्यायाऽव्ययीभावोप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि। तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति। यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः॥ १९॥ किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञा-

हारः स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः। इह नित्य इति। द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यास्माद्योगात्प्राग् नित्यो विधिरनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः। यदयमिति। यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः। पूर्वत्रेति। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः। उत्तरत्रेति। क्वचिज्जातिरप्राणिनामितिप्राप्ते विभाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम्।

विभाषा स। अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः। किमुदाहरणमिति। कः प्रसङ्ग इति। नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति। नैतदस्ति। यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद् बहुवचनं न स्यात्। सत्यपि वा तस्मिन्नभावे क्ते उपदशा इति न स्यात्। अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदेशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्। उपदशमिति चेष्यते। एतदेव मनसिकृत्याह। एवं तर्हीति। अव्ययीभावो ऽव्ययं विभक्तीति विहितः। बहुव्रीहिस्तु संख्ययाव्ययेति। तद्यदेति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्य उत्सर्गत्वादिति भावः। एकार्थ इति। अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः। यदेति। बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद् बह्वर्थत्वमिति भावः।

तत्पुरुषो। उत्तरेषु केषु चिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति। किमर्थमिति। शिष्यबु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यां कन्थोशीनरेष्विति वक्ष्यति। तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वामाभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नहि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थं तर्हि। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नहि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि। छायाबाहुल्यइति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नहि च्छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा अशालाचेति वक्ष्यति। तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नहि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। तत्पुरुष इति किमर्थम्। दृढसेनो राजा। अनञिति किमर्थम्। असेना। अकर्मधारय इति किमर्थम्। परमसेना। उत्तमसेना॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः॥ २६॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ द्वन्द्वोयमुभयपदार्थप्रधानः। तत्र कदा चित्पूर्वस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्या-

---

द्विपरीतार्थमन्यथासिद्धमपि तावत् प्रयोजनमाह। पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति। नहीति। अनादिस्तत्र संज्ञागृह्यते न त्विदानींतनीति भावः। नहीति। षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासंप्रत्ययः। नहिच्छायान्त इति। पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते। नहि सभान्त इति। अशालेति वचनात् संघातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः। इदं तर्हीति। अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः॥

परवत्। द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थमाहोस्विन्नियमार्थम्। तथा किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः। अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति। किमर्थमिति। द्वन्द्वोयमिति। षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः। तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति। तत्र पदाऽपेक्षितपरस्परी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पि स्यात्कदा चिदुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते। तत्पुरुषस्यापि कः प्रयोजयति। यः पूर्वपदार्थप्रधानः। एकदेशिसमासोऽर्द्धपिप्पलीति। यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः। दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम्। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः*। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः। अलं पूर्वं। अलं जीविकायै अलंजीविकः। गतिसमास। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। पूर्वपदस्य च *। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। मयूरीकुक्कुटौ। यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यद्‌तिदिश्यते। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम्*। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः। अश्ववडवौ। निपातनात्सिद्धम्*। निपातनात्सि-

---

विरुद्धलिङ्गाववयवार्थाविव समुदायार्थस्तदा पर्यायेणलिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते। यद्येवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं क्रियते इति सादृश्याभावाद्वतिनिर्देशो नोपपद्यते। नैष दोषः। केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः। तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयति। तत्पुरुषस्यापीति। दैवकृतमिति। अयत्नसिद्धमित्यर्थः। पूर्वपदस्य चेति। सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम्। तत्र ह्ययमर्थो भवति। द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवति। तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति। तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गस्तथार्द्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेधउच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते। व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः। समासादन्यदिति। समासार्थलिङ्गमुपचारात् समासशब्देनोच्यते। तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य स्वलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यते इत्युक्तं भवति। अश्ववडवाविति। परवल्लिङ्गे प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवा विति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुल्लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः। निपातनादिति। टाब्निवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः। पूर्ववदश्ववडवावि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इमेतत् । किं निपातनम् । अश्ववडव पूर्वापरेति । उपसर्जनह्रस्वत्वं वा* । अथ वा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्यौ इति । अस्तु । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ* । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । इदं तर्हि दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः । स्ताम् । पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमेतत् । निपातनात्सिद्धमिति । अथ वा नैवं विज्ञायते । परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्येव परवदिति । यथाजाती

ति । निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशाप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति । किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । अश्ववाडवपूर्वापरेति वक्तव्ये टापोनुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्त्यते । उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थेऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति । शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थश्चात्र तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यतइत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद् ह्रस्वाभावात् । द्वौ ष्यङाविति । तत्र यस्येति चेत्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । हलो यमामिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि यणो मय इति द्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः । पुंवद्भावेनेति । भस्याढेतद्धितइत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वान्नास्ति पुंवद्भावः । तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमे ऽपि अवयवानां कार्यसबन्धात् फलतः प्राधान्यमेव । अथ वेति । नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति । नत्वेवार्थे वतिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि । अवयवावपेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् । अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम् । यदा तु समुदायो द्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते इति। अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते। प्राप्तादिषु कथम्। प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्*। द्वन्द्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एकदेशिसमासो नारभ्यते। कथमर्द्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति। अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति। न सिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति। अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते। इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि। तद्यथा। अपूपार्द्धं मया भक्षितं ग्रामार्द्धं मया लब्धमिति। एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्यम्। कथमर्द्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति॥

राजाह्नाहाः पुंसि॥ २९॥ अनुवाकादयः पुंसि*। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्तइति वक्तव्यम्। अनुवाकः। शंयुवाकः। राजा॥

अपथं नपुंसकम्॥ ३०॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्य-

---

र्थार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम्। अथ पूर्वपदस्येति। अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः। एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रये ऽपि। मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिङ्गभेदाश्रयेण परवदिति साहश्याश्रयो वतिः। एकदेशिसमासो नारभ्यतइति। पूर्वापराधरेति योगत्रयं नारभ्यते। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः। अर्द्धं च सा पिप्पली चेति। अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम्। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः। परत्वादिति। अयमर्थः। न ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलुम्पनमिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं ततश्च षष्ठीसमास एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम्। समानाधिकरणो भविष्यतीति। एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम्। मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥

राजा। अनुवाक इति। अनूच्यतइत्यनुवाकस्तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्।

अपथम्। पुण्याहमिति। राजाह्नाहाः पुंसीति प्राप्ते वचनम्। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः। दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः। सुदिनासु समासु कार्यमेतत् प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म् । द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम् उत्पथं विपथम् । द्विगुश्च । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवं दशगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली । वाऽबन्तः* । वा आबन्तः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । दशखट्वी दशखट्वम् । अनो नलोपश्च । वा च स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पात्राद्भ्यिः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्रं द्विपात्रम् ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्द्धर्चं अर्द्धर्चः । कार्षापणं कार्षापणः । गोमयं गोमयः । सरकं सरकः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्सिद्धम् । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोगम्यते ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥ अन्वादेशे समाना-

चतुष्पथमिति । षष्ठीतत्पुरुषः समाहारद्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्वम् । उत्पथमिति । कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किंसूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः । द्विगुश्च समास इति । स नपुंसकमित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा सामन्त्रितमित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोरेवेह ग्रहणं न तु तद्धितार्थ द्विगोः । पञ्चगवमिति । यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना संघ इत्यादिवदनियतलिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् । पञ्चखट्वीति । टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप् । यदा तु समूहोभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणेभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम् । पञ्चखट्वमित्यत्र त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वत्वम् । अनो नलोपश्चेति । चशब्देन वा स्त्रियां भाष्यत इति समुच्चीयते नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्परत्वाभावान्नलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्राद्भ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च पात्रादिः ॥

अर्द्धर्चाः । कार्षापणादिसंग्रहायाह । अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्द्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् ॥

इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह । अन्वादेशे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धिकरणग्रहणम्* । अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसङ्गार्थम्* । इह माभूत् । देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेष्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमैव यदानुकथ्यत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति । अथ किमर्थमशादेशः क्रियते । नहृतीयादिष्वित्येवोच्येत । तत्र द्वितीयायां टायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । तत्र इदूपलोपे कृते केवलमिदमोनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति । अशादेशवचनं साकच्कार्थम्* । अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अथ किमर्थं शित्करणम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् * । अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । येऽन्ये ऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते । तस्माच्छित्करणम्* । तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । अने-

---

इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निवार्यते । अन्वादेशश्चेति । प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदा नु कथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्तिकम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितम् । यदा नु कथ्यते तदान्वादेशो भवति । द्वेष्यमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः । साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येदूपलोपो नास्त्यत्रक इत्यधिकारात् । नापि चेदूपलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। अथ वा विचित्रास्तद्धित-वृत्तयः । नान्वादेशेऽकजुत्पद्यते ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह सम्प्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि । तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । णमुलि कृते पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ कस्यायमेनो विधीयते । एतदः प्राप्नोति । इदमोपि त्विष्यते । तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इदमो ऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीया-

---

ऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुणइति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः अ अ इति प्रवर्तते । तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते । अथ वेति । आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किञ्चाकचि कृतेनेन चाशादेशे कृते ऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तद्वरमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु । एवं ह्यादेशो न विधातव्यो भवति॥

एतदः । अत्रात इत्यत्र त्रल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः । किमर्थमिति । उदात्ताविति। प्रत्ययस्वरेण। नित्यमिति। लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते । अनुदात्तविधानसामर्थ्यात्। एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम्। लिति पूर्व इति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः । प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति । अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनात् । गोष्पदप्रमिति। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेते ततो लित्स्वराभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तंपदं भवति॥

द्वितीया । उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात् पृच्छति । कस्येति । न कर्तव्यमित्युत्तरम् । इदमोपीति । इदंशब्दाच्च त्रलोद्दप्रत्ययेन बाधितस्यादेशविधानमे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाविति। यदि तदनुवर्तते एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्ताविदम-श्चेतीदमोऽपि प्राप्नोति। नैषदोषः। संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। इदमोऽन्वादेश ऽशनुदात्तस्तृतीयादावश् भवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदमः एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद् यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथ वा एकयोगः करिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदम एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे। एनदिति नपुंसकैकवचने *। एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्। इदं कुण्डमानयप्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत्। यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः। कारूपसिद्धिः। अथोएनम् अथो एन अथो एनानीति। त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्। यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। द्वितीयाटौ॥

आर्द्धधातुके॥ ३५॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् *। जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्द्ध-

---

व सत्तानुमानं स्यात्। मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादेशस्योपादानादवश्याचेप्यः स्थानी न तु पूर्वत्र। साक्षात् स्थानिनोनिर्देशादिति भावः। अथवैकयोग इति। एकं ग्रहणकवाक्यमित्यर्थः। तदपेक्षिष्यामहइति। लौकिकोधिकारो ऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः। अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भावः। एनदिति। यद्येनादेशः क्रियते तदातोमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति एनदिति चेष्यते इति वार्तिकारम्भः। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते। लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः। यथालक्षणमिति। यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम्। तत्र यदा न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम्। अथानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहुः॥

आर्द्ध। जग्ध्यादिष्विति। व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन् व्यवस्थिते आर्द्धधातुके आदेशेन भाव्यम्। तत्र विशिष्टार्द्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभाव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम्। किमतो यत्सति भवितव्यम्। तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः *। तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भव्यं प्रवेयम् आख्येयम्। ख्यत्यत्रस्थिते ऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्यात् ख्यतः श्रवणं प्रसज्येत। नैष दोषः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः *। सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो नाश्रितो भवति तत्रार्द्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः *। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति। लव्यं पव्यमिति। आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति। इह च दित्स्यं धित्स्य मार्द्धधातुकसामान्ये चकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः *। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः। न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति। सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति। परिहृतमेतत्। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति। ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति। यदप्युच्यते। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति। अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौ-

---

स्तथापि भूवीख्याञ्स्तु दोषः। तत्रेति। उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित आदेशेनापवादेन बाध्यमानत्वात्। सामान्याश्रयत्वादिति। आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम्। जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह। उवर्णाकारान्तेभ्य इति। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह। पौर्वापर्याभावाच्चेति। सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति। सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम्। तस्माद्द्रव्यपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः। तत्र च भव्याद्यसिद्धिः। वक्ष्यति तत्रेति। हलन्ताण्यतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेऽज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः। अर्थसिद्धिरिति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्वापर्यं नास्तीति। असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते आर्द्धधातुके विषयइति। तत्रार्द्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। अथ वा आर्द्धधातुकास्विति वक्ष्यामि। कासु। आर्द्धधातुकासु। उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु। आर्द्धधातुके॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति॥ ३६॥ ल्यब्ग्रहणं किमर्थम्। न ति कितीत्येव सिद्धम्। ल्यपि कृते न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं ल्यप् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्ल्यप्। अन्तरङ्ग आदेशः। एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब् बाधतइति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्॥

एवैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषये इति। बुद्धिस्थइत्यर्थः। अभिव्यज्यते तत्रार्द्धधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः। अथ वेति। व्यक्तिपचाश्रयणेपि न दोष इत्युक्तं भवति। नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्रार्द्धधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्द्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्द्धधातुकशब्देनार्श आदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते। उक्तिष्विति। उच्यन्ते उच्चार्यन्तइत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः। अन्ये तु उच समवायइत्यस्य क्तिन्युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः। समवायो हि संहतिः। युक्तिष्विति। अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः। रूढिष्विति। परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः। प्रतीतिष्विति। अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव दर्शयति। श्रुतिष्विति। एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः। संज्ञास्विति। बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः। ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी। आर्द्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आदेशा इत्युक्तं भवति॥

अदो जग्धि। अन्तरङ्ग आदेश इति। तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्। ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः। अनादिष्टार्थमिति। प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब् यथा स्यादित्यर्थः। कथं न प्राप्नोतीत्याह। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह। जग्धिविधिरिति। अकस्मादिति। निष्प्रयोजनमित्यर्थः। सिद्धमद इति। जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः। ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिवि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥ १ ॥ एष एवार्थः । जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमिति ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानम् * । घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघसः ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च ॥ ४३ ॥ किमयमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्तः । किं चातः यदि व्यञ्जनान्तः । वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् * । किमुक्तम् । वध्यादेशे वृत्तितत्त्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति । अथादन्तः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । हनो ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ इणवदिकः * । इणवदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ इणवदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥ इणवदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषतः । अधिजिगमिषन्ति । सनि च ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ ङित्करणं किमर्थम् । गाङनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् *। गाङनुबन्धकरणं क्रियते । विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङिदिति । गाकुटादिभ्य इति

धानमित्याह । हिप्रभृतीनिति । ल्यब्भरतीति । ल्यबादेशो हरत्यपनयति बाधत इत्यर्थः । तदु इति । उशब्दो निपातो ऽवधारणार्थः । तद्विद्धेत्येवेत्यर्थः ॥

हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थो ऽकारो ऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः । वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इति । अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक इति ण्वुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात्तु तत्त्वं प्राप्तम् । इड्विधिश्चेति । अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धितत्त्वादेरभावः । तत्त्वं त्वलोन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वात् स्थानी न भवति धकारोपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्त्यो न भवतीति तत्त्वाभावः । उपदेशेनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः ॥

गाङ् लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाऽऽह । ङित्करणमिति । इणादेशस्था-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत। ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य *। अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् *। ङित इत्यात्मनेपदं न भवति। लटः शतृशानचौ *। प्रयोजनम्। पचमानो यजमान इति टित इत्येत्त्वं न भवति। युवोरनाकौ *। युवोरनाकौ च प्रयोजनम्। नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति। उगिल्लक्षणौ ङीब्नुमौ न भवतः। मेर्ङ्यानानुबन्धकस्याम्वचनम् *। मेर्ङ्यानानुबन्धकस्याम्वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। अत्यल्पमिदमुच्यते मेरिति। तिप्सिब्मिपामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वेद वेत्थ। अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि। दोषाः समाः भूयांसो वा। तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन। कथं यानि प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। इह तावच्चक्षिङः ख्याञिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति। लटः शतृशानचाविति। वक्ष्यत्येतत्। प्रकृताना-

---

पीति। ततश्चागासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः। गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमानेऽस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ्गताविन्यस्य एतद् ङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङकारेण तुल्यताभावात्। ज्ञापकं वेति। सानुबन्धाद्यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते। कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः। शतृशानचाविति। सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम्। शानजेव त्वात्मनेपदत्वात् प्रयोजनम्। युवोरनाकाविति। भुज्युभ्यंयूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ। तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमारभावः। ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाऽऽह। मेर्ङ्येति। तस्थस्थमिपामित्यत्र सिब्ग्रहणमपनीयमिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते। अचनवमिति। पित्त्वात् ङित्त्वाभावाद् गुणो भवति। मा हि स्म चिनवमिति चानुदात्तत्वम्। वार्तिककारस्याव्याप्तिमुद्भावयन्नाह। अत्यल्पमिति। णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानान्नास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत्। भूयांसो वेति। दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह। तस्मादिति। विशेषणार्थं तु ञित्करणं स्थितम्। विभाषात्मनेपदमिति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः। प्रकृतानामिति। तिप्तस्झीत्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मात्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति । युवोरनाकाविति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति । गाङ् ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ किमयं क्शादिराहोस्वित्ख्यादि । चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ * । चक्षिङः क्शाञ् ख्याञ् इति क्शादिः ख्यादिश्च । खशादिर्वा * । अथ वा खशादिर्भविष्यति । किंनेदानीं क्शादिर्भवति । चर्त्वेन । अथ ख्यादिः कथम् । असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा * । असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः * । सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति । सौप्रख्यीयइति वृद्धाच्छ इति छो भवति । निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति । रुविधिः पुंख्याने । पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति । णत्वं पर्याख्याने । पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे । नमःख्यात्रइति सस्थानत्वं न भवति । वर्जने प्रतिषेधः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः अवसंचक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः । असनयोश्च । असनयोश्च प्रतिषेधो व-

---

त्यर्थः । सिद्धंत्विति । अनुनासिकयोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः ततश्च स्थानिनोरेवोगित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः ॥

चक्षिङः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात् पृच्छति । किमयमिति । असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते । चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति । सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति । अकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्टइति सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्गइति कः । यत्वस्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावात् ष्यञ् भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशस्सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छो भवति । निष्ठानत्वमिति । न ध्याख्ये ति तु प्रतिषेधः ख्याप्रकथनइत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । पुमःखय्यम्पर इति रुत्वं न भवति य त्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वा भावात् । णत्वमिति । ख्याप्रकथनइत्यस्मादपि परस्य लुक्योगाप्रख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तव्यः। नृचक्षा रक्षः विचक्षण इति। बहुलं तणि। बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। किं प्रयोजनम्। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। अन्न। अन्नम्। वधक। वधकम्। गात्र। गात्रं पश्य। विचक्षण। विचक्षणः। अजिर। अजिरे तिष्ठति। चक्षि॥

अजेर्व्यघञपोः॥५६॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम्*। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समजनं समज्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अपीत्येव भविष्यति। कथम्। अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि।प्रत्याहारग्रहणम्। क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। अपोऽकारात्प्रभृत्याऽऽक्यपः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। संवीतिर्न सिध्यति। एवंतर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन।इदमस्ति चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति। ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो भवति वा। व्यवस्थितविभाषेति। तेनेह च भविष्यति। प्रवेता प्रवेतुं प्रवीता रथः संवीतिः। इह च न भविष्यति समाजः समजः। उदाजः उदजः। समजनम् उदजनम् समज्येति। तत्रायमप्यर्थः। इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति। किंचभोः इष्यतएतद्रूपम्। बाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह। कोस्य रथस्य प्रवेतेति। सूत आह। अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति। वैयाकरण आह। अपशब्द इति। सूत आह। प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियःन त्विष्टिज्ञः। इष्यतएतद्रूपमिति। वैयाकरण आह।

नृचक्षारक्ष इति। प्रयोगश्छान्दसः। भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति। विचक्षणइति। अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच्। बहुलमिति। सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते। अन्नशब्दे जग्ध्यभावः। वधकमिति। ण्वुलि वधादेशः।गात्रमिति।इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः। विचक्षणे ख्याञभावः। अजिरे वीभावाभावः। अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैत दुक्तम्॥

अजेर्वी। इदमपीति। वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः।सूत आहेति प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति। प्राप्तिज्ञ इति। सौत्रीमेव प्राप्तिं भवान् जानाति। न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः। देवानांप्रिय इति। देवशब्दो मूर्खवाची। मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति। अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे ऽनभियोगो ऽनेन प्रतिपाद्यते। परा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहोखल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहइति । सूत आह । न खलु वेञः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं वायाविति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा किं तर्ह्यादेशो विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्यौ परतः वायुरिति । अजेर्व्यं ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ अणिञोर्लुकि तद्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्* । अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः । अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः । अपर आह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानंकर्तव्यमिति । किंप्रयोजनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ तद्राजादीनां लुकि-

जितत्वादमर्षणाह । अहो नु खल्विति । वेञ उत इति यद्रूपं सास्य संज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह । दुरुतेनेति । सूत आहेति । षू प्रेरणे इत्यस्माद् बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः। रथवाहस्य रथप्रेरणात् सूत इति संज्ञा । वायुरिति । यजिमनोति बाहुलकाद्युचि रूपम् ।

ण्यक्षत्रिया । तद्राजादिति । ते तद्राजा इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः । बौधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वावयवलक्षणइञ् तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् तस्यलुक् । जाबालिरिति । जाबालस्यापत्यमत इञ् । स च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनेञन्तात् फको लुक् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्राद पि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् । भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथममाह्निकम् ॥

तद्राज । इह तेनैवग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते । संज्ञानां चैकदेश पदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो भीम इति । अर्थ ग्रहणे तु तेनैवेति न वक्तव्यं प्रिय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समासबहुत्वेप्रतिषेधः *। तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रिय आङ्ग एषां इमे प्रियाङ्गाः। प्रियः वाङ्ग एषां तइमे प्रियवाङ्गा इति। किमुच्यते समासबहुतत्रे प्रतिषेध इति। यदा तेनैव चेत्कृतबहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम्। भवति वै किं चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति। अबहुत्वेलुग्वचनम् *। अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः। अतिक्रान्तः अङ्गानत्यङ्ग इति। बहुवचन परतो यतस्तद्राज इत्येवं च कृत्वा चोद्यते। अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। बहुवचन इत्युच्यते। न चात्र बहुवचनं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः प-

---

वाङ्गा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावाल्लुकः प्रसङ्गाभावाद्बहुवचनं तु परमिति लुक्प्रसङ्गे तन्निवृत्तये तेनैवग्रहणं कर्तव्यम्। अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः आङ्ग्यः स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाभावात्। अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तौऽस्त्रियामिति निषिध्यते तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते। तद्राजादीनामिति। आदिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते। समासबहुत्व इति। समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः। नचात्रेति। अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य। भवति वै किं चिदिति। एतावदेकं वाक्यम्। एवं विधं किं चिद्भवतीत्यर्थः। किं तदित्याह। आचार्या इति। सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम्। प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति। अबहुत्व इति। समासार्थस्याबहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावेऽपि लुग्वक्तव्यः। प्रत्ययश्चेद्बहुत्वउत्पन्न इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। ग्रासमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्करिष्यत इति भावः। नचात्रेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद्बाधत इति भावः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति। यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि। लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति। लुक् च प्रत्ययस्य कार्यं न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। पञ्चभिरिति। क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोऽध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रगार्ग्यौ दशगार्ग्यः। द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् *। द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति। इह च लुग्वक्तव्यः। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति। इह चात्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययार्थबहुत्वेलुग्वक्तव्यः। यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। आङ्गाः स्त्रियः वाङ्गाः स्त्रिय इति। यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम्। आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम्। अत्रापि चापाव्यवधानम्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। द्वन्द्वे ऽबहुषुलुग्वचनम् *। द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् *। गोत्रस्य

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। तत्र प्रत्ययलक्षणेन हि समाश्रितत्वात् पक्षे यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। न हि यञ् लुगङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात्। पञ्चगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः। अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वादिति पदार्थस्येत्याहुः। द्वन्द्वे बहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः। गार्ग्यस्य वात्स्यस्य वाज्यस्येति द्वन्द्वः। अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति यच्च समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न सर्वेभ्यः। प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोऽप्रसङ्गः। गर्गरूप्यमिति। सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् प्राप्नोति। अत्रय इति। अत्रेरपत्यानि इतश्चानिञ इति ढक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम्। तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः। अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह। सिद्धं त्विति। लुग्वचनात्। लुग्व्याख्यानादित्यर्थः। आम्बष्ठ्या इति। आम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ्। यङश्चाबिति चाप्। एकादेशः। स चान्तवद्भावात् व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एकादेशइति। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः। तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति वक्तव्यम्। द्वन्द्व इति। एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाभावात्। प्रत्ययपक्षे त्वन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते। अर्थपक्ष एव दोषमाह। गोत्रस्येति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । बिदा नामपत्यं माणवको बैदः । बैदौ । किमर्थमिदम् । नाचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि * । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः । बैदयोर्वा बिदाः । अञ् यो बहुषु यञ् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । ततोयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः । न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । कथम् । युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति । ततोयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये ।

अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्ट एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तावलुग्वक्तव्यः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावाल्लुग् भवति । द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्तौ उपात्तौ । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । बैद इति । बिदस्यापत्यानि बहूनि इत्यञ्प्रत्ययः । तदन्ताद्यून्यत इञितीञ् तस्य ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुक् । नाचीत्येवेति । गोत्रे लुगचीत्यनेन । अञन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते । काश्यपा इति । कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति बिदादित्वादञ् ततः काश्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यर्थे इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य जीविकार्थे चापण्य इति वा देवपथादिष्वर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्विति पाठाद्वा लुप् । एतदञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्यत्र इत्यञो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाञ्जाद् बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते । इदानीं पक्षद्वये ऽपि क्रमेण परिहार उच्यते । ततोयमिति । नवेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः । यस्य तदन्तपक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते । अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनार्हं वस्तु त्वया अहं चोद्य इत्यर्थः । चोदिः पृच्छ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमिति। ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति। लुकि कृते न प्राप्नोति। प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि। ननु चोक्तं नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम्। तथेदमपरमचोद्यं चोद्यं गर्गरूप्यं गर्गमयम्। अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम्। कथम्। समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन। ततीयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्। यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते। अहमपीदमचोद्यं चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्यकयोरलुगिति। कथम्। यस्यापि बहुवचने परतो लुक् तेनाप्यलुग्वक्तव्यः। तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति। न वक्तव्यः। अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। अथ वाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। यद्येवमविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु। पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य

त्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः। लुकि कृत इति। अन्तरङ्गानपि विधीनबहिरङ्गो लुग् बाधत इति भावः। पञ्चगर्ग इति। प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक् प्रवर्तत इत्यर्थः। समर्थादिति। समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः। सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति। सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात्। प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणार्थः। अहमिति। यो ह्युभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। तस्यापि ह्यत्रेति। प्रत्ययलक्षणेन। अचीत्येवेति। अयं च द्वयोरपिसाधारणः परिहारः। यदि वेति। यथ वेत्यर्थः। यथाव्रश्चेडितीमागमः। अयं भावः। यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत् प्रत्ययलक्षणेन भवति। यथा गोहितमित्यादाववादयः। इमागमस्तु हलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते। एवं गोत्रे लुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक् प्रत्यलक्षणेन प्रवर्तते। हलि नेति। यथा गर्गरूप्यमिति। पुनरस्येति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवब-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुग् भविष्यति । पुनरलुक्कस्मान्न भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका । कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम् । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् * । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति । यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति । मा भूदेवम् । अञो बहुषु यञञो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम् ।

त्वे यञञोश्चेति लुग् भविष्यतीत्यर्थः । पुनरिति । लुक्छास्त्रवदलुक्छास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रायमर्थः । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग् भवतीति प्राथम्यकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इति । अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽञन्तः शब्दइतिप्राथम्याभावः। अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रेरपत्यानीतीतश्चानिञइऽञन्तति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति बिदाद्यञ् । ततउभाभ्यां युवबहुत्वेत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् ढकोत्त्रिभृग्विति अञो यञञोश्चेति भावः । ततो त्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुन्निति वुन् । तस्याकादेशः । यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तदा गोत्रेलुगचीति यथान्यासेपि अलुगत्र: प्रसज्येतेत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादृष्यण् । कश्यपादञ् । पूर्ववद्यून्यतइञ् । तस्य लुक् । ततो ऽण्ञोर्लुक् । वुन् । भृग्वङ्गिरसिकेति । ऋष्यण् । यून्यत इञ् तस्य लुक् अणो लुक् वुन् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सादृष्यण् । कुशिकादञ् । अन्यत् पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति । गर्गशब्दाद्यञ् । तस्य लुक् । भृगुशब्दादृष्यण् । तदन्ताद्यून्यत इञ् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्रात्त्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठेत पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः । अथ निर्देशवादी परिहारमाह । यदपीति । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । प्रतिकृतिबहुत्वे ऽयमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्वइत्यर्थः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न चैत ल्लौकिकं गोत्रम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् । समासबहुत्वे तेन नेतिप्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषः । अत्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्यायान् । अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्य श्च वाज्यश्चेति । यदि तावत्स्त्रीविधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथस्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम् । देवाज्ज्ञातुमर्हन्ति । अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । तद्राजस्य ॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्त-

---

न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् । इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह । यस्येति । तस्मादिति । अर्थपक्षे लुकोपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः । अस्त्रियामित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । देवा इति । दिव्यदृशः देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवात् न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः । अन्ये तु ब्रुवते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद् यञो लुका न भाव्यम् अन्येषां तु भाव्यमिति । अथेति । लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः । यदा लोपभाग् युगपदर्थानामभिधानाद् बह्वर्थस्तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियतामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति माकारि लुगिति प्रश्नः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साग्रायणेष्विति । अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात् प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥

यञ । यञादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादय आदि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यम्। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा। बैदस्य कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा बैदयोःकुलं बैदकुलं बिदकुलं वा। यञञादीनामिति किमर्थम्। आङ्गस्य कुलं आङ्गकुलम्। आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्। एकद्वयोरिति किमर्थम्। गर्गाणां कुलं गर्गकुलम्। बैदानां कुलं बैदकुलम्। तत्पुरुष इति किमर्थम्। गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किमर्थम्। शोभनगार्ग्यः। परम गार्ग्यः। यञञो॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु॥ ६६॥ किमयं समुच्चयःप्राक्षु च भरतेषु चेति आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं प्राञ्चो ये भरता इति। किं चातः। यदि समुच्चयः। भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति। अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणम्। प्राग्ग्रहणमनर्थकं नह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति। एवं तर्हि समुच्चयः। ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्तीति। नानर्थकम्। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। इञः प्राचां भरतग्रहणं नभवति। औद्दालकिः पिता। औद्दालकायनः पुत्र इति। बह्वच॥

न गोपवनादिभ्यः॥ ६७॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः *। गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः। हारितः हारितौ। बहुषु हरिताः। न गोपव॥

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे॥ ६८॥ किमर्थमद्वन्द्वइत्युच्यते। द्वन्द्वे मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति। अत उत्तरं पठति। अद्वन्द्वइति

शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्॥

बह्व। द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। किमयमिति। गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः। औद्दालकिरिति। उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः॥

न गोप। बिदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः। न च तत्समाप्तये गणे ह्वत्करणं पठितमिति आगणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह। गोपवनादिप्रतिषेध इति॥

उपका। द्वन्द्वेपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात् प्रश्नः। किमर्थमिति। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् * । अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति । उपकादिभ्यो ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् * । आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृति निपातनं कर्तव्यम् । अगस्ति कुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् * । लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् । प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः* । प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति । यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति। अधिकारात्प्रत्ययलोपः * । अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति । तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चार-

---

इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोनार्ष इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनाच शास्त्रीयोधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः किं तर्हि लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोधिकारोभिधीयते तस्य नञा निषेधो द्योत्यते तेनायमर्थो द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः ॥

आगस्त्य । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गस्ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृते वृद्धत्वात् छो न स्यादित्याह । प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक् प्रतिषेध इति । गोत्रे लुगचीति । लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते । बहुषु लुग्भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुक आदेशयोश्च पर्याय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। नैष दोषः। यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति। अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः। आगस्त्य॥

यङोचि च॥ ७४॥ ऊतोचि *। ऊतः अचीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सनीस्रसो दनीध्वस इति अथ ऊत इत्युच्यते। इह कस्मान्न भवति। योयूपः। रोरूपः। विहितविशेषणमूकारग्रहणम्। ऊकारान्ताद्यो विहित इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम्। यङो॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥७७॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् *। गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम्। इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अगासीन्नटः। अपासीद्वनमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इण्ग्रहणे तावद्वार्त्तं निर्देशादेव व्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। पाग्रहणे चापि वार्तमुक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। गातिस्था॥

तनादिभ्यस्तथासोः॥ ७९॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् *। तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम्। एकवचनग्रहणं वा *। अथ वा एकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम्। तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम्। अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः*। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत। अतनिष्ट यूयम्। असनिष्ट

यप्रसङ्गः। यथा परिभाषितमिति। तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः॥

यङोचि। सनीस्रस इति। यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात्। अतो लोपः यस्य हल इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव।

गाति। पिबतेरिति। पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः। श्निति च पिबादेशो विहित इति पापान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम्। अगासीदिति। गैशब्दे पारक्षणे अनयोर्यमरमनमातां सक् च इति सगागमः। सिचश्चेट्। निर्देशादिति। गातीत्यादौ दादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुका गातिशब्दश्शिपा निर्दिष्टः। सर्वत्रेति। घुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः। तेन पायते इति पातेरीत्वाभावः। शोषणार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात्य-रूपस्य ग्रहणाभावः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यूयमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम्। अस्ति च परस्मैपदम्। अस्त्येकवचनम्। अस्ति बहुवचनम्। अयं तु खलु थासशब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च। तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति। तनादि॥

आमः॥ ८१॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् *। आमः लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तां वैजवापयो विदामक्रन्। अस्य भवन्तो विदांकुर्वन्तु। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति। इष्यतएव प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग् भवति तत एतदुपपन्नं भवति। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः *। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शशाम तताम। वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति। आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलो ऽप्रतिषेधः *। आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलः अप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। लुक् कस्मान्न भवति। शशाम ततामेति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान्। आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः *। वक्तव्यः। आम। उक्तं वा *। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। किं पुनर्लुगादेशापवाद आ-

---

आमः। लिग्रहणमिति। निपातनादप्यत्र लुक् सिध्यति। तत्त्वनपेक्ष्यायं परिहार उक्तः। प्रत्ययमात्रस्येति। तरबादेरपीत्यर्थः। एवं ह्याहेति। व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः। आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वभाविक्येवानुत्पत्तिस्तरबादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायतइति भावः। अर्थवत इति। आंप्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान्। आम इति। अगमत्यादिष्वित्यस्य णलि वृद्धौ द्विर्वचनएकादेशे च यद्रूपमामिति यस्यार्थवत्त्वाण्णलो लुक्प्रसङ्गः। किंपुनरिति। यदा विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्तइत्यादेशापवादो लुक् संपद्यते। अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होस्वित्कृतेष्वादेशेषु भवति । लुगादेशापवादः * । लुक् आदेशाना-मपवादः । तिङ्कृताभावस्तु * । तिङ्कृतस्य तु अभावः । कस्य । पदत्वस्य । सुबन्तत्वात्सिद्धम् * । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्य-ति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । यद्येवं सुपः श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लुग् भविष्यति । कथमव्ययत्वम् । अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् * । कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति । स्वरः कथम् । यत्प्रकारयांचकार । स्वरःकृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् * । कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती-त्येष स्वरो भविष्यति । तथा च निघातानिघातसिद्धिः * । तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चचुष्कामं याजयांचकार । तिङ्ङतिङ इति तस्य वा निघातः । तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति । नञा तु समासप्रसङ्गः * । नञा तु समासः प्राप्नोति । नकारयां नहारया-म् । नञ् सुबन्तेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यं केन

दुभयं स्यादिस्याःदित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । लुगिति सत्यपि संभवे बाधनं तक्रदानेनेव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघातादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः । कथमिति । आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात् प्रश्नः । लकारस्येति । अतिङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः । सुपः श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तग्रहणं न तु कृतः । स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाहचर्याद्वा तद्धित एव गृह्यते । यत्प्रकारायां चकारेति । अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तच्च तिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरस्ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः । तस्य चेति । आमन्तस्य । तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते । तस्मात्परं तिङन्तं तु चकारादि निहन्यते । नकारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हि लिङन्तेन। न चकार कारयां न जहार हारयामिति। आमः॥

अव्ययादाप्सुपः॥ ८२॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् *। अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्। अलिङ्गमव्ययम्। किमिदं भवान् सुपो लुकं न मृष्यति आपो लुकं न मृष्यति। यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि। सत्यमेवमेतत्। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति आपः पुनरस्य लुकि सति न किं चिदपि प्रयोजनमस्ति। उच्यमानेप्येतस्मिन् स्वाद्यु त्पत्तिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। एकत्वादीनामभावात्। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। न चैषामेकत्वादयः सन्ति। अविशेषेणोत्पद्यन्ते। उत्पन्नानां नियमः क्रियते। अथ वा प्रकृतानार्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। उत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति। यदयमव्ययादाप्सुप इति लुकं शास्ति। अव्ययादा॥

नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः॥ ८३॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् *। नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः।

न चकारेति। नञोऽतिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य। अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः॥

अव्यया। लिङ्गाभावादिति। न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमियं ब्राह्मणी इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः। किमिदमिति। संख्याया अप्यभावात् सुपापिनोत्पत्तव्यमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्वाभाविक्येव सुपोनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेन्वाख्यायतइत्यर्थः। उच्यमाने ऽपीति। प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात्। अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः। एकत्वादिष्विति। वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टएवार्थे स्वादिविधानादिति भावः। अविशेषेणेति। वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः। यदयमिति। एकवाक्यतापक्षे ऽपि ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिरित्यर्थः॥

नाव्ययी। योगव्यवसानमिति। योगविभाग इत्यर्थः। तुर्नियामक इति। अवधार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग् भवति। ततोम् त्वपञ्चम्या इति। किमर्थो योगविभागः। पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थः *। पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात्। एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः *। एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात्। अमः अलुकश्च। स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। तुर्नियामकः *। तुः क्रियते। स नियामको भविष्यति। अमेवापञ्चम्या इति। अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् *। अमि पञ्चमीप्रतिषेधे अपादानग्रहणं कर्तव्यम्। अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कर्मप्रवचनीययुक्ते ऽप्रतिषेधार्थम् *। कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूदापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः। न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पञ्चम्यभावः *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम्। उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति। यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः। तद्यथा। आ उपकुम्भात्। आ उपमणिकात्। इति। नाव्ययीभाव ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥८४॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् *। सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम्। ऋद्धि। सुमद्रं सुमगधम्। ऋद्धि। नदीसमास। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम्। नदीसमास। संख्यावयव। एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्गौतमम्। संख्य.व.व। तृतीय.सप्त ॥

ये तुर्वर्तते तेनामेवापञ्चम्या अलुक् तु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते। आपाटलिपुत्रमिति। आङ्योगेऽत्र पञ्चमी न त्वपादानइत्यम्भावो भवतीत्यर्थः। न वेति। अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधोन तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द उत्पद्यते तस्यामभावः। भवति तदेति। श्रूयतएवेत्यर्थः। आ उपकुम्भादिति। कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभावः। तत आङ्योगे पञ्चमी ॥

तृतीया। सुमद्रमिति। मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति संख्या वंश्येनेति समासः। तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः ततः सप्तमी। नित्योऽम्भावः। बहुलग्रहणलभ्यश्चायमर्थो दर्शितः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ टितां टेरेविधेर्लुटोडारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् * । आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । तच्च समसंख्यार्थम् * । तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट्स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वं, नित्या डारौरसः कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपिप्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरसस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वमन्यस्य कृतेषु डारौरसस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसो भविष्यन्ति । समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । अथ वा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रश्च डारौरसः ।

लुटः । श्वः कर्तेति । तिप्तस्झीनामत्र डारौरसः कृताः । आत्मनेपदानामिति । लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च विशेषविहितत्वादादेशैष्टेरेत्वं बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं तत्प-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

। डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयोरौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो रस् प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र ज्यायः । उभयं हि दृश्यते बहुशक्तिकिटिकं बहूनि शक्तिकिटिकानि । बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि । डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे । समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तरः ॥ १ ॥ आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् । टेरत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥ २ ॥

डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । निघातप्रसङ्गस्तु * । निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । यत्तावदुच्यते । डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । सिद्धमलोन्त्यविकारात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता । डिति टेर्लोपाल्लोपः * । डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति । अभत्त्वान्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति । अनित्त्वाद्वा * । अथ वा अनित्त्वादेतत्सिद्धम् । किमि-

---

योजनेनेत्यर्थः । किं पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यत इति न तदपेक्षः प्रश्नः । डारौरसः कृते टेरिति । परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भवन्ति । यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विर्वचनम् । एष एवार्थ आर्यया दर्शितः । आन्तर्यत इति । यएवामी त्रयः श्रूयन्ते तएव सर्वेषां सन्तु । डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्यस्यादिति डाश्चत्वाव्यः । श्वः कर्तेति । तिपो डादेशस्तस्य तास्यनुदात्तेन्ङिदित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । यस्तु तिङ्ङतिङ इति निघातः स नलुडिति प्रतिषिद्धः । डितीति । आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति । तत एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यं नह्यन्त्यस्य डादेशे कृते सतकारमङ्गं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात् । अनित्त्वादिति । अनित्त्वं न्नकत्वादित्यर्थः । अन्त्यस्येति । प्रत्ययस्य ह्यवयवः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञायां न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा *। अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं डा आ डा । सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । यद्यपि तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् * । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । स्वरः कथम् । स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेष्वनुदात्तत्वप्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसो ऽप्यनित्याः । अन्यथा स्वरस्य कृते ऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति । अन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वाद् डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेषु अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् । एवं तर्हि स्वरविप्रतिषेधात् सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेधः । इदमिह संप्र-

---

स्यान्न तु प्रत्ययस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः । क्रियते सिद्धमलोऽन्त्यविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति । यदा तर्हीति । अल्परिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबन्धा त्तिशब्दस्यान्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्त्वित्यादौ यथा । न्याय्य एवायमिति । पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्योऽयं तु न्याय्यः अथ वा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इदमिहेति । डारौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धार्यम्। अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वरइति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति। तदेतत् कृ सिद्धं भवति यत् पिद्वचनम्। यदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति। तत्रापि सिद्धम्। कथम्। इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते। तन्नतावदत्र कदा चित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तच्चानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोसावविद्यमानोदात्तत्वे अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते। प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। तेन तत्र न प्रसक्तःप्रत्ययस्वरः कदा चित्॥ १॥ प्रत्ययस्वरश्चतासिर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः। तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः॥ २॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

समाप्तश्चायं पादोध्यायश्च॥

रस्तु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणेयम्। नन्वकृते ऽनुदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति। तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह। तदेतदिति। तिपोनुदात्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्सिध्यति। यस्तु तप्रभ्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाट्टिलोपे कृते ऽनुदात्ते उदात्तलोपोन कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति पुनः प्रसङ्गविधानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः। सोसाविति। शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः। वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति। वृत्तिः प्रवृत्तिर्यदैव तासिं प्रवर्तते तदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः। पूर्वोक्त एवार्थः। श्लोकेन सगृहीतः।

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे

द्वितीयमाह्निकं समाप्तम्॥ समाप्तश्चायं पादो ऽध्यायश्च॥

Entered in Database

Signature with Date

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४००
२ III (2)
४३,३०८

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर दस नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड लगेगा।

१००००.६.५६।

ARCHIVES DATA BASE
2011 - 12

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar